VIATGE A SICÍLIA amb l'IPECC (juny de 2022)

Una guia clau per obrir la porta del passat català
a l'illa més gran de la Mediterrània

Redacció i recull de textos a càrrec de Martí Crespo

Cartell de "benvinguda" a l'aeroport de Palerm.

RESUM HISTÒRIC

D'entrada, una breu pinzellada introductòria de la llarga història de Sicília, per fer-nos una bona idea de la cruïlla de mons on hem aterrat:

-Fins al final del **paleolític** no hi ha vestigis de presència humana a l'illa.

-Al principi del **neolític** hi ha una sèrie de grups d'economia agropecuària, amb ceràmica impresa primer i després pintada. Es poden situar en els corrents orientals mediterranis, i les tradicions posteriors ens n'han conservat els noms de **sicans** i **sículs** com els dels indígenes de Sicília.

-Després hi van arribar els **grecs** (del segle VIII al V aC), com també els **fenicis** i els **cartaginesos**.

-Finalment, l'illa va caure sota **l'òrbita romana** (segle III aC).

-El període romà de Sicília es va acabar amb la invasió dels **vàndals** (al principi del segle V dC).

-Després va passar per l'administració **bizantina**.

-També hi va haver una invasió dels **àrabs** (826).

-I a continuació va venir un segle i mig de dominació **normanda** (1043-1198), seguida de dos governs breus: un de **romanogermànic** (1194-1266) i un altre d'**angeví** (1266-1282).

-Aquest últim va donar peu a les famoses **Vespres Sicilianes** (1282), la gran revolta de l'illa contra els francesos, que va obrir la porta al domini de la **dinastia catalana** (1282-1410).

-Després, l'illa va passar a mans dels **Trastàmara**, dels **Àustria hispànics** i finalment de la casa de **Borbó-Anjou**.

-Al final de la guerra de Successió, Sicília passa als **Savoia**, als **Àustria germànics**, una altra vegada als **Borbó-Anjou** i, finalment, el 1816, es crea el **Regne de les Dues Sicílies** (Nàpols i Sicília).

-El 1860 l'illa i Nàpols van ser ocupades per **Garibaldi** i els seus voluntaris, enmig del moviment per la unificació italiana, i amb un plebiscit es va decidir la incorporació dels dos territoris al nou regne d'Itàlia.

-Durant la Segona Guerra Mundial va ser ocupada pels **alemanys** i després alliberada pels **aliats** el 1943.

-I, per eliminar l'incipient moviment separatista, el 1946 es va atorgar precisament a Sicília el primer **estatut d'autonomia** d'Itàlia.

LA SICÍLIA CATALANA

Sobre la presència catalana a l'illa, cal començar el relat una mica abans de l'esclat de les Vespres Sicilianes i el desembarcament de **Pere el Gran** amb les seves tropes a Tràpena (est). En concret, cal recular fins al període dels normands, un dels més fascinants de l'illa. Perquè, què hi feien, aquells bàrbars del nord emparentats amb els vikings, al bell mig de la Mediterrània, poc després de l'any mil?

Els normands (*homes del nord*, literalment) eren un poble que es va moure per tot Europa des del segle VII i es va establir durant la primera meitat del X a la zona de la Normandia, fruit de la unió entre conqueridors d'origen viking (principalment danesos) amb la població local franca i gal·loromana. Originàriament, eren nòmades i es dedicaven a dur a terme raids i atacs amb embarcacions petites per les costes actualment franceses i hispàniques. A més d'atacs puntuals, també formaven part de cossos mercenaris contra els sarraïns. I va ser així, justament, com van arribar fins al sud de la península Itàlica, cridats pel papat, i des d'allà van dirigir atacs a Sicília fins a sotmetre-hi els àrabs. Al final del segle X, el mític comte Roger [celebrat a l'estiu amb unes grans festes i justes medievals a la localitat de Piazza Armerina] ja dominava tota l'illa i els normands es van atrevir a atacar Malta i tot.

Doncs bé, alguns descendents d'aquells normands sicilians, emparentats posteriorment amb la casa Hohenstaufen de Suàbia, van establir relacions ben estretes amb els catalans. Íntimes, podríem dir-ne. Perquè el 1078, a Barcelona, el comte Ramon Berenguer II es va casar amb la princesa **Mafalda de Pulla-Calàbria**. I el segle següent trobem l'enorme figura de **Constança d'Aragó**, probablement la catalana que més poder ha tingut a la història. Era filla del primer comte rei de Catalunya i Aragó, Alfons I el Cast, i germana de Pere I el Catòlic. Probablement nascuda el 1179, va ser educada al monestir de Sixena i es va casar en primeres núpcies amb el rei Eimeric d'Hongria. Però a la mort d'aquest, el 1204, va optar per fugir del país –on no era gaire ben vista, per forastera– i va tornar a casa, al monestir de Sixena. Pel seu cap no passava la possibilitat d'un altre matrimoni, però el papa Innocenci III tenia plans per a ella, ben conscient que la germana del rei d'Aragó cotitzava a l'alça al mercat matrimonial de l'època. És així com la va casar en segons núpcies amb Frederic de Hohenstaufen, molt més jove que ella, el rei de l'estratègic regne mediterrani de Sicília. Constança hi va anar acompanyada de monges de Sixena i cinc-cents cavallers catalans. Al costat de la seva esposa i consellera, Frederic va anar sumant títols i dignitats fins que el 1212 fou coronat rei dels alemanys i el 1220 va passar a ser l'hereu de la corona imperial. Constança, de cop i volta, assolia l'honor més alt a què podia aspirar una dama del segle XIII: ser emperadriu del Sacre Imperi Romanogermànic. Però no en va gaudir gaire, perquè es va morir –encara jove– el 23 de juny de 1222 (enguany fa vuit-cents anys) i va ser enterrada a la catedral de Palerm, en un preciós sarcòfag romà de marbre esculpit al panteó dels reis, al costat del gran Roger II. La corona que duia a la tomba, intacta, ara es troba al Tresor del Duomo de Palerm.

Les relacions íntimes entre Catalunya i la Sicília normandogermànica té un tercer episodi dues dècades després, el 1247, quan naixia a l'illa una altra princesa, també anomenada **Constança**, que es va convertir en la muller d'un altre príncep català, el futur rei Pere el Gran. L'enllaç entre la filla de Manfred de Sicília i el fill de Jaume I va constituir el primer pas d'una jugada mestra de debò perquè, en relativament poc temps, havia de transformar la Corona catalanoaragonesa en tot un imperi mediterrani. Cal recordar que, territorialment, la Corona ja no es podia expandir més enllà de Múrcia pel sud, pels compromisos adquirits amb els castellans (1266), i a l'altra banda dels Pirineus també

s'havia aturat l'expansió amb la batalla de Muret (1212) i la qüestió provençal. L'única opció que quedava era avançar per la mar cap a l'est, on emergia Sicília al centre de la Mediterrània, concedida el 1266 pel papa Climent IV a Carles I d'Anjou, germà del rei de França Lluís IX, usurpant el tron a la seva hereva legítima, precisament Constança de Sicília.

Però la dominació francesa va topar amb l'anhel autonòmic i municipalista sicilià. El 31 de març de 1282, al començament de la pregària de vespres de Dilluns de Pasqua a l'església de l'Esperit Sant de Palerm, els sicilians es van encendre per un fet quasi insignificant: l'insult d'un soldat francès a les dones locals. En poc temps, eren perseguits i exterminats tots els francesos residents a l'illa en un esclat de les classes populars que, ràpidament, va passar a ser manejat per la classe burgesa i després per la noblesa. Era la guspira que feia esclatar un odi covat contra els francesos pels tributs abusius i un comportament de les tropes cruel i denigrant.

Bernat Desclot, al capítol LXXXVIII de la seva famosa *Crònica*, posava els punts sobre les is als greuges sicilians:

"Coneguda sia a tots cells qui aquest scrit volran oir, com Carles, qui era senyor de Cecilia, feya quatre vegades lo any colta a les gents del regne de Cecilia; si que, al cap del any, los havia pres les quatre parts de ço que havien. E quant hi havia nul hom que no volgues pagar, havia hun seu balliu qui collia la colta, e aportava deu cadenes clavades al arço de tras la sella, e prenial, e metia li hu dels collars en lo coll, e amenaval a la preso. E puix havia hun ferre calent, e marcaven lo al front.

L'altre capitol es, que venien sos ribauts e llurs soldaders ab llurs cavalls, e entraven en nostres alberchs, e prenien nostres mullers e nostres infants, e gitaven nos de fora malament e desonradament; e prenien nostres draps e tot ço que haviem en nostres alberchs, e guastaven ho a llur servir; e quant s'en anaven, portaven s'en ço que vols semblava.

L'altre capitol, que si null hom havia bella muller o bella filla, entraven en l'alberch, e puix feyen ço ques volien de sa muller o de sa filla; e si lo senyor ne parlas, donaven li tants de colps tro quel lexaven mig mort.

L'altre capitol, quens feya nodrir truges: e deyen: «Aquestes truges deven fer aytants porcells, e al cap del any es vos mester que de aytants nos responats». E quant venia al cap del any, ell venia a aquell hom e deya: «Hon son nostres porchs que has nodrits al rey?». E el hom era mester quels retes resposta de aytants com los havia dit, sino metien lo en preso e tolien li lo seu.

L'altre capitol, que feya moneda dues vegades l'any, e donavans de aquella moneda per alberchs, segons quel alberch era rich o pobre: «Aytal alberch val dos onces; aytal alberch tres, o aytal quatre». Segons que era donaven los cinquanta sols de aquella moneda nova, en que no havia sino aram, per hun sol d'or. E quant venia a quatre o a cinch jorns, anaven sis sols a teri, e a deu o a dotze sols a teri. E axi destroya les gents e los tolia tot quant havien.

Encara de moltes altres empremies (opressió, injúria) e malvestats, que longa cosa seria a recomtar."

El papa Martí IV, justament francès, va qualificar la revolta d'obra diabòlica i es va tancar en banda a la petició dels sicilians de fer de mediador amb els angevins. L'única solució institucional que es va trobar per a la part insular del Regne de Sicília, doncs, va ser mirar cap a Barcelona, on el rei Pere i la seva muller Constança ja feia anys que vivien envoltats d'exiliats sicilians que intrigaven en contra del domini francès a l'illa. Personatges de gran ressonància com Joan de Pròixida i Roger de Lloria estaven disposats a defensar el dret de Constança de Sicília, com a filla de Manfred, a accedir al tron sicilià. La revolta de les Vespres contra Carles d'Anjou, doncs, va ser l'excusa perfecta perquè Pere el Gran formés una esquadra i sortís cap a l'illa. El 4 de setembre de 1282 entrava triomfalment a Palerm i es presentava davant el parlament sicilià, del qual obtingué l'homenatge de fidelitat dels cavallers i dels representants de les ciutats.

Prenent la principal illa de la Mediterrània als angevins (retirats als territoris del regne a l'altra banda de l'estret de Messina), la corona catalana aconseguia d'una sola tacada tres grans pilars o potes –com la trisquela o les tres cames que apareixen a la bandera siciliana actual– per afermar-se i reforçar-se a Europa: el domini de l'illa, el monopoli quasi absolut de l'exportació de blat sicilià i, sobretot, el control de les rutes comercials i cap a Terra Santa. **Roger de Lloria** (el topònim italià d'on ve el cognom és Lauria, amb la tonicitat sobre la i), nomenat comandant de la flota catalana, va passar a controlar l'any següent Malta i Gozzo, i el 1284 va prendre la iniciativa d'ampliar el camp d'acció fins a l'estratègica illa de Gerba a Tunísia, convertida en feu particular seu. Per situar-nos una mica, tot això passava abans i tot de la conquesta de Menorca (1287). El segle XIV va començar amb la fi de la guerra pel domini de Sicília entre la casa de Barcelona i la d'Anjou gràcies a la signatura de la pau de Caltabellotta (1302), que dividia l'antic Regne de Sicília en dues parts: la insular (catalana) i la peninsular (angevina).

És aquí on entra en acció un altre nom de ressonàncies mítiques, també anomenat Roger: Rutger von Blum, àlies **Roger de Flor**. Era un monjo templer d'origen italogermànic nascut al Regne de Sicília i un bon dia va deixar l'Orde del Temple per convertir-se en mercenari de fortuna. Així, va lluitar al mar a les ordres de Frederic II en la guerra de Sicília, on va ser vicealmirall de la flota catalanoaragonesa. I després de la guerra, amb els almogàvers que hi havien participat sense fer res, va decidir crear la Companyia Catalana d'Orient per servir l'emperador romà d'Orient, Andrònic II Paleòleg, amenaçat pels turcs a Bizanci. Dit i fet, va dirigir-se cap a Llevant com a comandant en cap de la flota almogàver fins que va ser assassinat el 1305 en un complot ordit per Miquel Paleòleg, el fill de l'emperador que li havia demanat ajuda. L'actuació amb traïdoria dels bizantins va desembocar en la Venjança Catalana, que es va traduir amb la conquesta per part de la Companyia Catalana d'Orient dels ducats d'Atenes (Cetines) i Neopàtria (1311), Negrepont (1321) i Egina (1327), incorporats temporalment a la confederació catalanoaragonesa via Sicília.

L'infaust record que tenen dels catalans a Grècia arran de la presència dels almogàvers durant algunes dècades del segle XIV es va traduir en nombroses referències i expressions en el folklore i la literatura locals, documentades ja per l'historiador Antoni Rubió i Lluch, algunes de les quals han arribat fins als nostres dies. Al cantant empordanès **Josep Tero**, per exemple, quan el 1993 va visitar el Mont Athos (la peculiar i aïllada república monàstica autònoma dins de Grècia), li va passar això: "El 9 d'octubre, davant el prior del monestir d'Ivíron, se'm va escapar d'identificar-me com a català, oblidant els consells de l'hel·lenista Alexis-Eudald Solà que m'acompanyava. Vaig ser expulsat del monestir sota l'advertiment de no entrar-hi mai més. Vaig haver de passar la nit al ras, entre els udols dels llops." Colpit per aquell record, no va parar fins a aconseguir

un acte de reparació de la Generalitat de Catalunya amb el monestir, que es va materialitzar el 2005.

***

Es pot dir que, en el moment de la seva màxima extensió, aquest imperi català fonamentalment marítim es va convertir en una veritable Commonwealth *avant la lettre*. S'organitzava com una confederació d'estats territorials, o de ciutats estat, sovint amb un parlament (o corts), un govern autònom i unes constitucions. Els diferents estats eren presidits per un virrei i en certs moments el rei de Catalunya-Aragó, el rei de Mallorca i el rei de Sicília no van ser una mateixa persona. I en alguns territoris, com ara les illes de Rodes i Malta, el govern va acabar sent exercit per un orde religiós internacional. Això sí, amb força pes dels naturals de la confederació entre els grans mestres.

La relació directa de Catalunya i Sicília va durar més de tres segles i va continuar indirectament amb altres actors peninsulars ibèrics que van substituir els catalans en la vinculació directa i oficial amb l'illa fins ben bé mitjan segle XIX.

En trobareu molta més informació al volum *Els catalans a Sicília* (Generalitat de Catalunya, 1992).

Màxima expansió del domini català a la Mediterrània, amb el Regne de Sicília al centre.

DIA 1: Taormina

Ua vegada aterrats a Catània, la primera destinació és **Taormina**, on amb permís dels casaments en cadena podem admirar dos grans períodes clàssics de l'illa, el grec i el romà, amb l'Etna fumejant a l'horitzó. Però, passejant pel poble turístic, també hi trobem ací i allà mostres de l'estil gòtic català, tant en les façanes d'algunes de les cases que avui són botigues com, sobretot, en els magnífics palaus Corvaja, Ciampoli i dels Ducs de Santo Stefano, aquest últim pertanyent a la família catalana dels Despuig (i coneguda a l'illa com De Spuches). Molt a prop d'aquest palau, a través del vico De Spuches, hi ha l'anomenada **porta de Catània** de Taormina, al centre de la qual es pot veure clarament un escut del Regne de Sicília en l'època de dominació catalana.

L'origen de l'escut amaga un detall força interessant, que ens el descobreix l'historiador **Martí de Riquer** en aquest escrit publicat al volum esmentat d'*Els catalans a Sicília* (1992):

"Pere el Gran emprà com a blasó [escut d'armes] quatre pals vermells sobre camp d'or, mentre a la seva muller Constança corresponia el blasó de Sicília dels Hohenstaufen: una àguila negra en camp d'argent. Com tots sabem, l'any 1282 Pere i Constança foren coronats reis de Sicília.

El problema heràldic de reunir en un únic escut els blasons de dos regnes diferents es presentà a la península Ibèrica quan es van unir dos regnes sota un sol monarca: a la part occidental, els regnes de Castella i Lleó, i a la part oriental, els de Catalunya-Aragó i de Sicília. Quant a la manera de dividir el camper de l'escut, hom pensà en dues solucions diferents. La primera solució consistí a dividir l'escut en quatre parts mitjançant una línia vertical i una altra d'horitzontal (una creu de Sant Jordi, per entendre'ns) que s'interseccionaven al centre del camp: en termes heràldics genuïnament catalans s'anomena quarterat en creu (en francès *écartelé*, en castellà *cuartelado* o *cuartelado en cruz*, en italià *inquartato*), i és aquesta la solució per a Castella-Lleó. L'altra també consistia a operar una partició quàdruple, però en forma d'ics (una creu de Sant Andreu, per entendre'ns), que en termes heràldics s'anomena quarterat en sautor (en francès *écartelé en sautoir*, en castellà *cuartelado en souter*, en italià *inquartato in croce di Sant'Andrea*), que és la solució d'Aragó-Sicília. En totes dues solucions es combinen només dues figures, que es repeteixen equilibradament.

Els moderns tractadistes d'heràldica es mostren d'acord a considerar aquests dos sistemes de dividir l'escut en quatre parts com a invencions ibèriques. [...] Quan Ferran III el Sant, rei de Castella des del 1217, heretà el 1230 el regne de Lleó, assumí les armes dels dos regnes, col·locant-les al seu escut en forma quarterada: primer i quart el castell de Castella i segon i tercer el lleó de Lleó. Aquesta combinació passà al seu fill Alfons X el Savi, i a tots els seus successors primogènits. El sistema castellà s'estengué després a tot Europa. Mort el 1285 Pere el Gran, rei de Catalunya-Aragó i de Sicília, la situació heràldica de la família quedà així configurada: el fill gran, Alfons, que heretà els regnes d'Aragó i de València i el comtat de Barcelona, usà únicament el blasó del Casal de Barcelona: quatre pals vermells en camper d'or. El segon fill, Jaume, llavors només rei de Sicília, usà un blasó quarterat en sautor, segons l'estil català: primer i quart, pals; i segon i tercer, l'àguila negra, és a dir una combinació equilibrada dels blasons del pare i de la mare. La invenció catalano-siciliana de la partició de l'escut, anomenada modernament quarterat en sautor, es consolidà en la resta de descendents i s'anà estenent posteriorment a uns altres racons d'Europa."

Sobre escuts i estendards, cal destacar que l'independentisme sicilià (potent sobretot a mitjan segle XX) va adoptar una bandera amb els quatre pals, en record del període catalanoaragonès de l'illa. La invasió de Sicília, per part del rei català Pere el Gran, va permetre als sicilians treure's de sobre el jou tirà del govern dels angevins i establir un regne confederat i integrat en l'imperi català, però amb completa autonomia, al costat dels d'Aragó, de València i de Mallorca. Per al nacionalisme sicilià contemporani, doncs, la dinastia del Casal de Barcelona és considerada com a seva, perquè els va donar una identitat nacional pròpia com a poble i els permet de dir amb orgull que els sicilians no van ser conquerits, sinó que es van lliurar voluntàriament i espontània a la Corona catalanoaragonesa.

És per aquest motiu que el veterà Moviment per la Independència de Sicília (1943-1951, amb l'Exèrcit Voluntari per la Independència de Sicília inclòs), reactivat el 2004, va adoptar en record de l'alliberament polític i institucional del seu regne gràcies als catalans la senyera com a símbol, a la qual va incorporar l'emblema sicilià històric de la trisquela (trinaklion o trinacria), format per tres cames amb una gorgona o cap de Medusa amb ales i tres espigues de blat.

I, quant a la bandera oficial de Sicília, adoptada per la Regió autònoma el 1990, també conserva els colors sang i or, però sense quatre pals i amb una explicació en què desapareixen, curiosament, totes les referències catalanes que els independentistes tant llueixen. És formada per dos triangles, groc i vermell: el groc correspon a la bandera cívica de Palerm i el vermell a la bandera cívica de Corleone, que va ser el primer municipi sicilià que va seguir l'exemple de Palerm en la revolta contra els angevins. Al mig hi ha tres cames flexionades (la trisquela), que simbolitzen la forma de l'illa, i al centre hi ha la cara de la Medusa mitològica amb ales i tres espigues de blat, signe de prosperitat i de fertilitat.

Com a curiositat, cal destacar que la bandera de Sardenya és la dels quatre "caps de moro", una versió alternativa de les quatre barres amb una forta tradició a l'Aragó, on és coneguda com la bandera d'Alcoraç [surt al tercer quarter de la bandera aragonesa]. Era un senyal reial que volia reforçar el paper del monarca a les croades i mantenia el quatre de referent. Còrsega, pel seu compte, va adoptar el cap de moro solitari a partir de la bandera sarda.

La porta de Catània de Taormina, amb l'escut del Regne de Sicília al centre.

El Palazzo De Spuches de Taormina, al
costat de la porta de Catània.

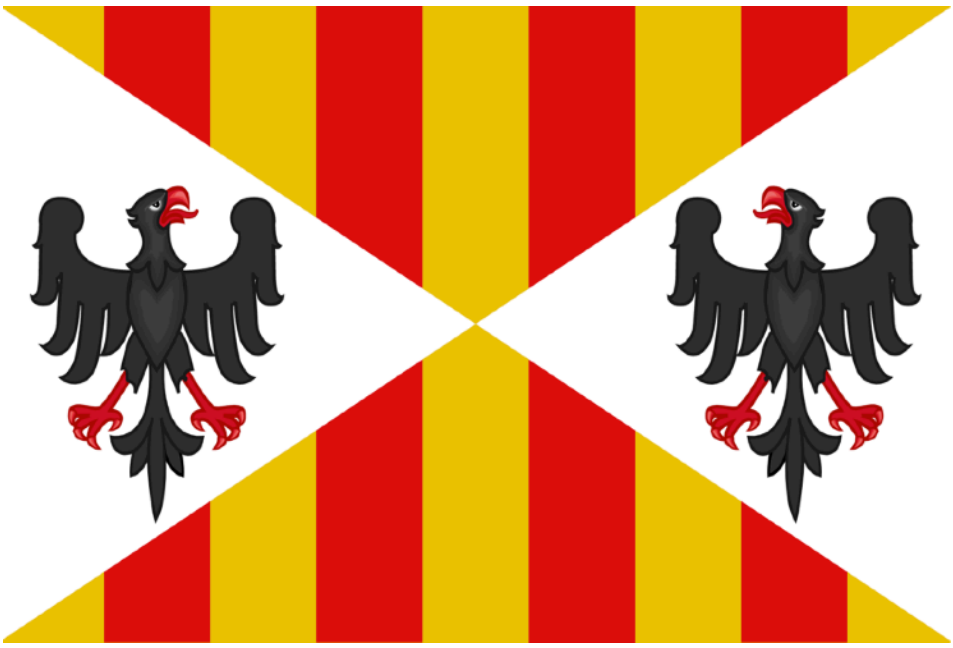

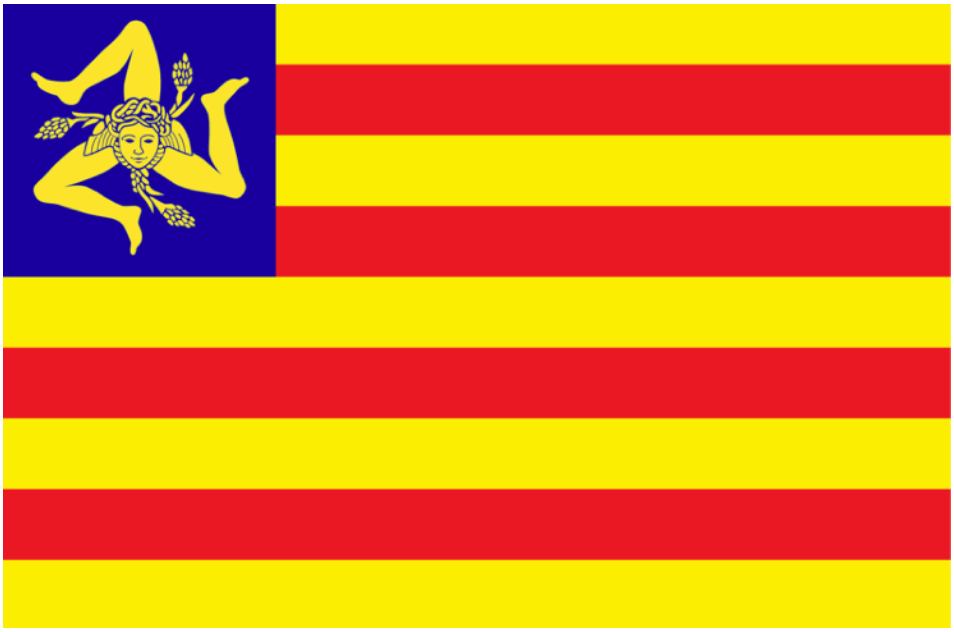

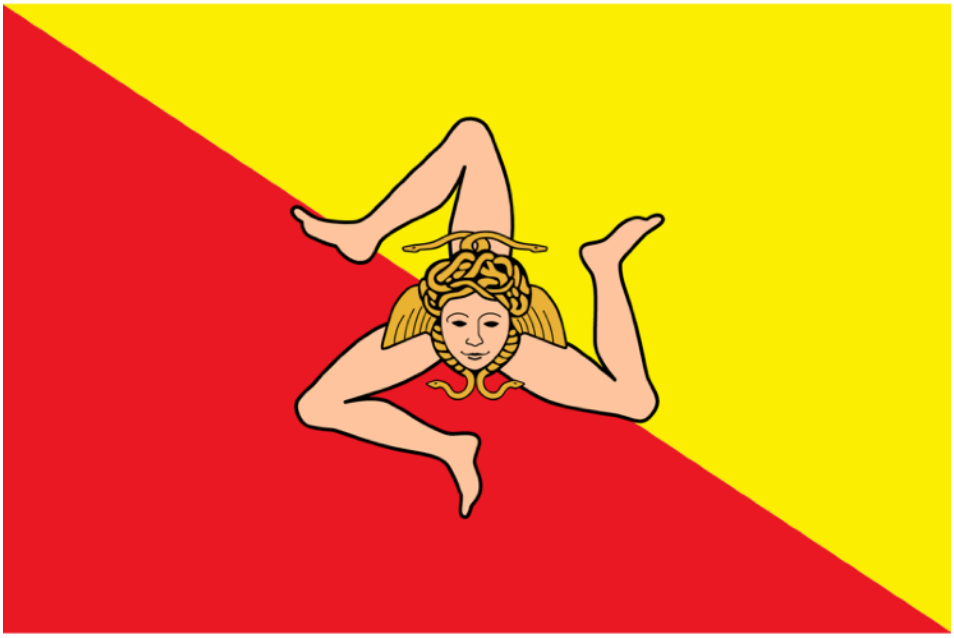

Dia 2: Randazzo, Etna i Catània

Al matí visitem **Randazzo**, un municipi als peus de l'Etna amb una basílica d'estil gòtic normand aixecada amb pedra volcànica. A l'interior de l'església de Santa Maria Assunta, com és coneguda, ens reben un parell de pedres amb l'escut del Regne de Sicília. A les muralles del poble també hi ha una porta Aragonesa. A l'hora de dinar ens desplacem cap a Bronte, la capital del conreu dels pistatxos a l'illa, amb un menú a base d'aquest producte: torrada amb crema de pistatxo, pasta amb salsa de pistatxo, carn amb salsa de pistatxo i gelat de pistatxo…

Parlant de menjar, ve a tomb comentar que els lligams catalanosicilians abasten tots els àmbits i també totes les èpoques. De fet, poden arribar quasi als nostres dies per mitjà de la literatura i, específicament, la novel·la negra. Andrea Camilleri, un dels escriptors sicilians més coneguts i reconeguts, és l'autor –entre moltíssims títols més– de la sèrie de novel·les curtes del comissari Salvo Montalbano. El cognom del comissari és un homenatge a l'escriptor barceloní Manuel Vázquez Montalbán, creador del detectiu Pepe Carvalho, un investigador aficionat també a la gastronomia i la literatura com en Salvo Montalbano.

Sobre la cultura gastronòmica de Sicília, és molt interessant el text indèdit "Una illa continent", de la cuinera siciliana **Maria Teresa Dimarco**:

"Sicília és un continent. Per la posició geogràfica que ocupa, just al mig de la Mediterrània, per la història i per la gastronomia.

Grecs, cartaginesos, fenicis, àrabs, normands i fins i tot catalans han desembarcat a les seves costes, han travessat les seves planes fèrtils, han batejat el seu volcà i els seus rius i sobretot hi han viscut, impregnant-se'n i alhora impregnant aquesta terra que ha sabut fer lloc a tothom.

Per això no és gens fàcil parlar de cuina siciliana, avui. Perquè si bé el perímetre clar d'una illa identifica amb precisió una llengua comuna, els parlars sicilians són molts i molt variats, fins i tot a distàncies de no gaires quilòmetres. Els meus pares, per exemple, tots dos sicilians, nats fins i tot a la mateixa província, es van discutir tota la vida sobre els dialectes respectius, a més de barallar-se per la recepta de la minestra di tinnirumi.

Asseieu a taula una família siciliana de deu membres i tindreu deu versions diferents de la recepta de la parmesana d'albergínies, de les sardines a beccafico o del granissat de llimona; sense comptar, és clar, els debats encesos i interminables sobre on es compren el peix, les olives, el formatge o l'oli més bons.

I aquí ja tenim el primer tret evident, que no s'ha de menystenir mai, de la cuina a Sicília: en aquesta illa el menjar és una qüestió important, fonamental, bàsica, tant en la seva dimensió social com, encara més, en la familiar. Una festa sense menjar és inimaginable, i va haver-hi un temps (avui segurament molt menys) que cada festivitat tenia la seva menja, dictada per un calendari enraonat i compartit que marcava el ritme natural de les estacions i l'humà de la vida social.

La importància del menjar, aquí, no obeeix solament a la contingència del mos que es mastega a taula, ni tampoc a l'estona (que pot arribar a ser llarga) que ha calgut per preparar-lo. A Sicília el menjar tendeix a esdevenir memòria, a perdurar en el temps, i per tant a elevar-se al gust dolç de la nostàlgia, i de vegades fins i tot del mite. Ai, les

mandonguilles de la tieta Maria, els cannoli de la padrina Concetta, la caponata, la parmesana, les cassatelle de ricotta, la carn farcida, el timbal d'anellini, les olives marinades i tota una rastellera de coses de dins i de fora que poden traduir en un estímul gustatiu el record de qui ja no hi és o, tal com de vegades li passa al comissari Montalbano, d'una infantesa perduda feta de sabors ben nítids.

A Sicília la panxa sempre és plena i sempre és buida, en un vaivé permanent entre la satisfacció i la mancança, entre gaudir del moment i anticipar el plaer, però també inevitablement entre la recança i la nostàlgia.

Però si volem provar d'endinsar-nos-hi ens hem de demanar què és el que fa tan especial i tan reconeixible aquesta cuina, tan estimada, tan mitificada.

D'entrada, cal dir-ho, una acumulació gairebé geològica d'influències, d'ingredients i de mètodes que s'ha transformat màgicament en un resultat acadèmic que és molt més que la mera suma de les parts i les èpoques.

Arquèstrat de Gela, poeta i crític gastronòmic pioner, escrivia ja al segle IV aC que els sicilians eren una gent tan estranya, peculiar i fins sacrílega i tot que empastifaven el peix de formatge, barrejant dos ingredients d'allò més allunyats. Tal com es fa encara avui amb tota naturalitat quan es prepara, per al peix que es courà al forn, un arrebossat amb farina de galeta, formatge ratllat, all i julivert, o quan es pasten les mandonguilles de sardina. Arquèstrat aconsellava no imitar-los, separar el peix del formatge i el vinagre ni tocar-lo. Però les coses no van anar com ell volia.

Ara, allò que impacta de la invectiva del crític grec és la referència a un tarannà propi, a una manera siciliana diferenciada que al paladar d'un grec de Grècia sonava exòtica i agosarada. Com una manera de reconèixer que la història d'aquesta illa/continent, gastronomia inclosa, no comença pas amb la Magna Grècia, tal com sovint es presenta en les cròniques massa apressades.

La cuina siciliana es va bastir a còpia d'aportacions de mil cultures (i no solament cultures) gastronòmiques, però alhora trobant ben aviat una veu pròpia, una petja perfectament identificable. Segurament hi van tenir a veure la fertilitat de la terra i la força del clima, que la van convertir en el graner de la Roma antiga, a més de fer-ne un dels indrets amb més biodiversitat d'Itàlia i segurament de tot Europa.

A partir d'aquest rebost autòcton i del que arribava de fora, gràcies a les rutes del comerç i també a les conquestes, Sicília es va construir ella mateixa i es va nodrir, al bell mig de la història i de la Mediterrània. És per això que en el seu vocabulari conviuen en harmonia la tradició àrab de l'agredolç amb la cuina burgesa i francòfila dels monsú (els cuiners francesos llogats per les famílies de la noblesa), a més del repertori conventual ibèric en la pastisseria, però també una profunda arrel popular que es peixa sense por de la terra i de la mar.

En aquest punt la cuina siciliana s'assembla molt a la catalana. A més d'una infinitat d'ingredients mediterranis, les uneixen una sòlida arrel identitària oberta al diàleg amb altres cultures gastronòmiques, un lligam indissoluble amb el producte que ve de la mar o del secà i una inventiva extraordinària fins a l'excés. Naturalment els camins i els procediments han estat diferents: a Sicília, per exemple, no hi ha rastre del 'mar i muntanya' que marca i sorprèn en la tradició catalana, però en canvi amaga qui-sap-lo de sorpreses. Canvia de costa a costa, de llevant a ponent, de Catània a Palerm, de Messina

a Trapani; canvia segons la mar que la banyi, i canvia encara més a l'interior, de la plana a la muntanya, de serralada a serralada, de vessant a vessant de l'Etna. I el que canvia no és solament el paisatge, els animals, els conreus: també les fisonomies, els accents, les parles, les maneres de guisar, l'alimentació, el mètode per fer el formatge, l'ús de les espècies o les llavors de sèsam.

La cuccia, que a Palerm és exclusivament dolça, és una tradició encara ben viva que se celebra per Santa Llúcia, el 13 de desembre. Amb aquest plat tan peculiar es commemora el record de l'arribada al port (per intercessió de la santa!) d'un navili carregat de blat durant un període de carestia ferotge, a mitjan segle XVII. Era hivern, i els habitants estaven tan afamats que ni tan sols el van moldre per fer-ne pa o pasta, sinó que se'l van cruspir tal com rajava, tot just bullit i prou. Encara avui el dia de Santa Llúcia els palermitans s'abstenen de tota menja a base de farina i només consumeixen arròs (en forma d'arancine), cigrons (en forma de panelle) i l'esmentada cuccia. El blat es pasta amb sucre i ricotta i després s'hi afegeixen fruita confitada i bocins de xocolata, encara que antigament la massa segurament només s'endolcia amb most de vi.

La mateixa festivitat se celebra a Siracusa (santa Llúcia també n'és patrona), amb aquest mateix dolç i segons la mateixa tradició; l'única diferència és que, segons la llegenda, aquí el vaixell hi va arribar amb un segle de retard, per posar fi a la carestia i la fam de 1763. No cal dir que totes dues ciutats es disputen la invenció d'aquestes postres, el favor de la santa i la carestia i tot.

Però tan aviat com t'endinses cap al secà la cuccia es converteix en un plat salat, una minestra pagesa ben senzilla, amanida amb l'oli perfumat i fort d'aquelles contrades, mentre que, per la seva banda, a la província de Trapani el blat, un cop cuit, el barregen amb faves i cigrons.

Però si volem anar més enllà i atènyer les arrels originàries de la cuccia descobrirem coses sorprenents. La versió dolça no solament es remuntaria a receptes paleocristianes de tradició grega, sinó que fins i tot hi ha qui connecta el fet de bullir el blat amb les pràctiques votives que es duien a terme durant els misteris d'Eleusis. De simbologia no en falta. El blat, la deessa Demetra, encarregada de custodiar-lo, i la seva filla Persèfone són els protagonistes dels antics misteris que els romans van adoptar de Grècia. Segons el mite, el rei de l'infern va raptar Persèfone mentre collia flors i l'arrossegà fins a l'Avern; la fúria de la seva mare hauria aconseguit la intercessió de Zeus, que va arrencar un acord: Persèfone viuria la meitat de l'any a l'Avern i l'altra meitat a la superfície de la terra, al costat de Demetra. D'aquest tracte en derivarien l'alternança d'estacions de l'any, de la collita i de l'espera, de la foscor i la claror. La llegenda és fascinant i tal vegada ens porta massa lluny i tot, però si més no val la pena esmentar el fet que santa Llúcia és la protectora de la vista, que el dia 13 de desembre és sospitosament a prop del solstici d'hivern i que molts escriptors clàssics van ambientar el rapte de Persèfone a la vora del llac de Pergusa, no gaire lluny d'Enna, com aquell qui diu al cor mateix de Sicília. Quanta història i quant de mite en un simple plat de blat bullit!

Arribats a aquest punt ens podem demanar si la tradició siciliana és estàtica, inamovible en la reiteració de receptes pouades d'un passat remotíssim sense possibilitat d'evolucionar i condemnades, tard o d'hora, a l'oblit. Per mirar de respondre-hi cal tenir present, d'entrada, el fet que, com totes les cuines regionals italianes, la siciliana és una cuina "reaccionària", és a dir, entestada a presentar-se sempre tal com és, amb la fisonomia de sempre, l'arrel d'una tradició que passa de generació en generació, de mare a filla, d'àvia a neta, i en què l'exercici que se n'espera és precisament fer el mateix, de la

mateixa manera, amb l'habilitat una mica minvada de la imitació. En aquest context, doncs, sembla lícit demanar-se si en les repeticions aparentment idèntiques i monòtones del receptari no hi entren en joc variables mínimes i del tot imponderables que depenen de la traça i la fantasia de cada cuiner o cuinera de casa i que acaben dinamitzant tota cuina tradicional, sempre que sigui, això sí, realment vivent i no pas un mer objecte de museu protegit rere la seguretat asfixiant d'una vitrina.

També cal aturar-se un moment, després, a rumiar sobre un altre dels trets que fan que la cuina siciliana sigui diferent d'altres tradicions. Sicília és una illa des d'un punt de vista geogràfic, però també històricament i culturalment; aquí el temps corre a un ritme diferent, i tot el que és de fora, i això inclou sens dubte Itàlia, rep la denominació distant de Continent. Entre Sicília i qualsevol altre indret, sigui geogràfic o metafòric, hi ha pel mig la mar.

Per tant, es pot dir que Sicília és al centre d'ella mateixa i a la perifèria de qualsevol altre lloc. I, si ens esforcem a guaitar amb atenció per les escletxes de la porta de la cuina, podrem percebre el tret identitari d'aquesta fisonomia també en la gastronomia."

***

Sense deixar el tema de la gastronomia, abans d'arribar a Catània cal llançar la pregunta del milió de dòlars: qui sap d'on venen les catànies? Doncs de Catània no. Les catànies són un dolç sec típic de Vilafranca del Penedès, elaborat amb ametlles i xocolata, i van ser inventades pel xocolater local Joan Trens i Ribas els anys 1930 experimentant amb nous productes. Segons les seves filles, l'invent va ser el resultat de no garapinyar prou bé unes ametlles i reaprofitar-les cobrint-les de pasta de xocolata. Pensant en el mercat barceloní, Trens va començar a comercialitzar-les amb els noms de Crocrem o Nuts, però el públic les va batejar com a catànies prenent de referència el renom popular que tenia aquella coneguda família vilafranquina.

Però, en canvi, en uns quants indrets de Sicília sí que podem trobar alguns dolços que remeten directament als lligams històrics amb Catalunya. Els *catalani* (o *biuscotti tetù e teio*) són uns pastissets de fleca típics de l'oest de Sicília, la província de Palerm, normalment elaborats per Tots Sants com a menja del dia dels difunts. Serien potser com uns panellets. A Catània, els *biscotti catalani* són més coneguts amb el nom de *biscotti regina* o *biscotti bersagliere*. També en l'àmbit de les postres, però en l'apartat de fruita, una de les varietats més menudes de figues de Sicília, de pell fosca i molt gustoses, rep el nom de *catalanischi*.

***

La ruta d'avui s'acaba a la cota 1900 de l'**Etna**, al refugi Sapienza, un paisatge gairebé lunar amb vistes impressionants del cim i també de tota la plana de Catània. Des d'aquí, amb la força de la naturalesa sota els peus, és fàcil d'imaginar-se les calamitats a què Sicília –i especialment aquesta banda oriental– ha estat exposada a causa de les erupcions i els terratrèmols. Però, al llarg de la història, també hi ha hagut desgràcies d'un altre tipus, com les pestes mortíferes de fa segles. I precisament d'una d'aquestes passes, que va tenir lloc al final del segle XVI a l'Alguer (Sardenya), però amb vincles amb Messina (Sicília), parla un llibre que vaig publicar el 2021 amb el títol *Instruccions per combatre epidèmies, ara i fa cinc segles* (ViBop Edicions).

Quinto Tiberio Angelerio (1532-1617), “físich y doctor en medecina de la terra de Bell Fort del Regne de Nàpols”, va publicar el 1588 un manual sobre la pesta arran d’una passa a l’Alguer just quatre anys abans. Amb estudis de fisiologia i medicina a les universitats de Nàpols i Pàdua, Angelerio havia arribat el 1581 a la ciutat catalana de Sardenya per exercir de protometge “ab salari de cent scuts cascun any”. Provenia de Messina, a la veïna illa de Sicília, on just acabava d’haver-hi una virulenta epidèmia, i molt probablement per això devia arrufar el nas quan el 19 de novembre de 1582 va observar bubons al cos sense vida d’un mariner que havia desembarcat feia poc al port, en la foscor de la nit, provinent de Barcelona o Marsella, segons les fonts. Era, tal com s’ensumava, la primera víctima de les moltíssimes (amb “violentes febres pestilencials, inflors i carboncle en diverses parts del cos, inapetència, nausea i set, amb olfacte pudent i fastigós”, en paraules de l’escriptor i pedagog alguerès Pasqual Scanu) que hi va haver a la ciutat fins al 14 de juny de 1583.

Que es poguessin contenir els casos en vuit mesos i, sobretot, que no sortissin del terme municipal i s’escampessin per tot Sardenya, es va deure sobretot al metge napolità, que amb la màxima rapidesa va establir tot un seguit de mesures profilàctiques i higièniques ben innovadores a l’època per mirar de mantenir a ratlla la pesta. I això malgrat l’oposició inicial de les autoritats civils i eclesiàstiques locals, que el qualificaven d’exagerat I apocalíptic, i de la mateixa població algueresa, encesa d’ira quan Angelerio va aconseguir convèncer el virrei de l’illa, Miquel de Montcada, de blocar el comerç a l’Alguer i d’establir un triple cordó sanitari al voltant de la ciutat. Solament l’imparable degoteig de morts i contagis va evitar, segurament, el linxament públic del doctor...

Quan finalment es van començar a posar en pràctica les seves mesures, la pesta ja s’havia ensenyorit del centre del municipi, on va deixar una marca profunda amb centenars de pèrdues humanes. I més que n’hi hauria hagut, a l’Alguer i la resta de l’illa, si no hagués estat per les estrictes i encertades instruccions que va donar Angelerio a les autoritats locals i que, per sort, ens han pervingut una mica per atzar. Al final d’un tractat etiològic sobre epidemiologia que va publicar ell mateix a Càller el 1588, l’*Ectypa Pestilentis status Algheriae Sardiniae*, va deixar escrites cinquanta-set mesures antiinfectives i pràctiques d’actuació preventiva i curativa adreçades als jurats i consellers de la ciutat, com també als habitants, de compliment obligat. A diferència del tractat científic sobre la pesta, de caràcter erudit i redactat evidentment en llatí, aquelles normes finals es van publicar en català per afavorir-ne la ràpida comprensió i difusió entre la població. La llengua del text original és ben entenedora encara avui per a qualsevol lector catalanoparlant, tret d’alguns mots caiguts en desús o molt locals.

Més enllà de la importància històrica i lingüística de les anomenades “Instruccions del mateix autor…”, entre les cinquanta-set normes hi ha un bon grapat de mesures que, gairebé cinc segles després, hem pogut comprovar durant la pandèmia de covid-19 que continuen essent d’una vigència més que sorprenent: imposició de quarantenes rigoroses i d’estats d’alarma avant la lettre, creació de cossos de rastrejadors i sistemes de traçabilitat de brots, antecedents de gabinets de crisi i consells interterritorials, establiment de confinaments domiciliaris i perimetrals, manteniment obligatori de la distància física a l’estil segle XVI, exigència de certificats d’autoresponsabilitat per moure’s per la ciutat, introducció d’elements de separació als establiments públics, acumulació d’estocs mèdics i sanitaris i promulgació d’ajudes municipals als més desprotegits i afectats, prohibició de l’oci... No hi manquen instruccions referents específicament a la roba, considerada un factor important de propagació pestífera, amb indicacions d’airejar-la o d’aplicar-hi calor, com tampoc la insistent recomanació de recórrer sempre que es pugui a persones ja

immunitzades per enterrar morts als fossats apartats de la ciutat, transportar contagiats a l'hospital o llatzeret i encalcinar les cases per desinfectar-les.

Un conjunt de mesures, com podem veure, l'eco de les quals ressona amb tota vivesa i claredat centenars d'anys després. I que ens recorda, per molt que passin els segles, que els humans –de grat o per força– continuem sotmesos a les lleis de la natura... quan no tenim vaccins.

L'Etna vist des del refugi Sapienza.

Catalani de Sicília.

Dia 3: Catània

Comencem el dia amb la visita de l'interior i del gran claustre de l'antic monestir benedictí de **San Nicolò l'Arena**. Datat el 1558, és el tercer monestir en extensió d'Europa. Encara avui es pot sentir una sensació de solemnitat i riquesa intel·lectual quan passem pels passadissos de l'actual Facultat de Lletres i Filosofia de la Universitat de Catània. A més, hi podem comprovar els estrats històrics de la ciutat, la dimensió d'algunes erupcions de l'Etna –que van fer arribar la lava fins a Catània mateix– i la vida reposada dels benedictins de família bona que formaven part de la comunitat del monestir fins al segle XIX. També passem per l'espectacular Biblioteca Riunite Civica, situada a l'interior del monestir: s'hi recull, principalment, material bibliogràfic d'interès local i sicilià, amb més de 270.000 volums, a més de manuscrits, pergamins, diaris i publicacions periòdiques.

El monestir s'aixeca a la zona on hi havia hagut la **Giudeca Suprana**, el primer call de la ciutat. N'hi havia un altre, la **Giudeca Suctana**, a la zona de la Pescheria, el cèntric mercat del peix catanès. En aquest punt, cal fer un esment a la comunitat jueva siciliana, amb una part gens negligent d'origen català.

Diu l'escriptor i hebraista **Manel Forcano** que molt abans que hi hagués catalans, a Catalunya ja hi havia jueus. En efecte, la presència és documentada ja al segle III dC i, amb el temps, la comunitat va prosperar fins a adquirir un important pes demogràfic, social, cultural i econòmic, a més de consolidar Girona i Barcelona com a grans centres del judaisme. Parlant de Sicília, Forcani diu tres quarts del mateix: "Sicília va acollir població jueva des d'època romana en ciutats com ara Siracusa, Agrigent i Taormina, però, a banda d'algunes noves comunitats documentades als segles X i XI, la majoria de les notícies sobre jueus daten dels segles XIV i XV, coincidint amb l'època de domini catalanoaragonès".

Durant les Vespres Sicilianes, de fet, se sap que cortesans jueus van ajudar Pere el Gran a finançar la conquesta de l'illa. D'aquests, qui va tenir un paper més destacat va ser Jucef Ravaia, el tresorer reial, que va acompanyar el rei a Sicília i es va fer càrrec de diverses qüestions financeres, a més de servir d'enllaç entre el rei i els nobles locals. Més de cinquanta viles i ciutats sicilianes van estatjar un gruix important de població jueva, que va arribar a representar més d'un 20% o d'un 30% de la població total de les ciutats on residien. Els reis catalans Pere II i Jaume II els atorgaren privilegis, els permeteren bastir sinagogues i regir-se pels drets i costums propis. Frederic II de Sicília, germà de Jaume II, inicià una línia dinàstica que, en general, fou condescendent amb els jueus: Lluís I els deslliurà el 1347 de càstigs imposats per les autoritats eclesiàstiques; i Frederic III atorgà el 1375 avantatges judicials als jueus de Siracusa i permeté bastir una nova sinagoga als jueus de Marsala, per bé que abans havia ordenat despullar d'ornaments les sinagogues de l'illa el 1366, i el 1369 fou sever imposant-los la rodella (una insígnia vermella discriminatòria), prohibint als cristians cercar tractament amb metges jueus i augmentant la càrrega fiscal sobre la comunitat.

Tot es va capgirar l'estiu del 1391, arran dels pogroms antijueus que es van estendre de Sevilla per gairebé tota la península Ibèrica i, com veurem, a Sicília i tot. El 5 de juny havien començat a Sevilla els atacs contra la població jueva, arran dels sermons esbojarrats i incendiaris de l'ardiaca Fernando Martínez de Écija, que van acabar amb l'aljama assaltada i milers de jueus morts o forçats a convertir-se. Com una taca d'oli, les persecucions es van anar estenent per tota la geografia peninsular, inclosa la Corona d'Aragó, on els rumors i les notícies arribades van induir el poble menut de Mallorca,

València i Barcelona a assaltar els calls. En pocs dies, les comunitats de Barcelona, València, Ciutat de Mallorca i Fraga van acabar arrasades pels avalotadors.

Al call de Barcelona, del 5 al 8 d'agost de 1391 hi hagué el pogrom més devastador. Al diari del consell de Barcelona va restar anotat així:

'Dissabte, V agost. Fou la festa de Sant Domènec confessor. Es mogué avalot contra els jueus de Barcelona a l'hora de despertada, i tot el Call fou robat, i morts diversos jueus, i altres fets cristians.'

Dels avalots barcelonins del 1391, que van deixar molt colpida la comunitat local, en tenim també el testimoni excepcional d'un jueu, **Hasdai Cresques** (Barcelona, 1340-1410/1411), metge i filòsof que aleshores exercia de gran rabí a Saragossa, mitjançant una carta seva enviada als jueus d'Avinyó:

'[…] El dissabte vinent [5-8-1391], el SENYOR vessà la seva ira com foc, menyspreà el seu temple, profanà la corona de la seva Torà, la comunitat de Barcelona, rompent-la en escruix. Aquell dia hi hagué uns dos-cents cinquanta morts. La resta de la comunitat fugí cap al castell i se salvà. L'enemic saquejà els carrers dels jueus i calà foc en alguns. Però el veguer de la ciutat no hi va tenir part, sinó que es va esforçar tant com va poder per salvar-los, i els va fornir menjar i beguda. També van deliberar de castigar els autors de les malifetes; però llavors s'alçà en avalot la pleballa, una gran multitud, contra els prohoms de la ciutat i atacaren els jueus que hi havia al castell amb arcs i ballestes; els escometeren i arremeteren contra ells allà al castell. Molts hi van patir martiri, entre ells el meu fill únic, que era a punt de casar-se.'

El mateix Hasdai Cresques va intentar mitigar els efectes de la desgràcia que s'havia abatut sobre els jueus de la Corona d'Aragó. Fins i tot és possible que, gràcies a la seva intervenció, la majoria de les jueries d'Aragó s'estalviessin els atacs. Cresques va recaptar fons destinats a satisfer les necessitats de les víctimes dels avalots i va intentar traslladar jueus supervivents a Navarra, Avinyó i fins a la mateixa terra d'Israel tot negociant amb el soldà mameluc d'Egipte. A ell també es deuen les mesures i accions preses pels monarques per mirar de restaurar els calls assaltats i destruïts, com els de Barcelona, València, Mallorca i Lleida, per bé que el mal ja estava fet: molts jueus van desistir d'establir-se de nou en ciutats on no quedava res dels calls i la recuperació de les aljames no fou possible, fora del cas de Mallorca. A causa dels avalots, bona part dels jueus catalans s'havia convertit al cristianisme només aparentment per no perdre la vida i judaïtzarien en secret. En paraules de Forcano: "Ells serien, als segles següents, carn de les fogueres de la Inquisició. A partir de 1391 la llum que il·luminava el judaisme agònic del segle XV a Catalunya és la d'un sol ja post just abans de la nit definitiva de 1492."

Alguns jueus que s'havien escapat de la mort i de les conversions forçades a la Corona d'Aragó i Castella van començar a emprendre ja aleshores el camí de l'exili, en una diàspora que s'ha imposat d'estudiar Moriah Ferrús per mitjà de l'associació Nova Escola Catalana, que aspira a recuperar el llegat jueu català. Quines van ser les destinacions principals d'aquell romanent d'expulsats? A més de la veïna Provença –que com a Catalunya hi havia una important presència jueva a l'època–, van fer cap per exemple a les costes d'Algèria. A una distància relativament curta amb vaixell des de Catalunya, València i Mallorca, a Alger s'hi van desplaçar un bon nombre de supervivents dels avalots dels calls que, de fet, van constituir l'origen de les comunitats jueves d'Algèria. Segons l'estudiós Idan Pérez, al llarg de les generacions els jueus algerians s'han mantingut fidels al llegat espiritual i els costums arribats de Catalunya o de Mallorca, fins al punt que

encara ara es pot entreveure en la singular tradició litúrgica d'algunes comunitats jueves d'Alger una gran part de la tradició dels cants religiosos dels jueus catalans de l'edat mitjana.

També en va acollir uns quants Sicília, malgrat que els avalots del 1391 van arribar un any més tard a l'illa, una estralls una mica més mitigats: el 1392 comunitats com les de San Giuliano, Catània i Siracusa foren arrasades, i el mateix any Martí I decretà una sobrietat màxima en les celebracions i rituals judaics. Tot i això, l'illa va oferir un refugi relativament convenient per als conversos que fugien de les persecucions a la península Ibèrica. L'antiga inquisició no era gaire eficient i, pel que sembla, els jueus locals impedien investigacions gaire diligents sobre l'estatus religiós dels conversos que tornaven al judaisme.

Tot i que la pressió contra els jueus va anar augmentant a l'illa, si es compara amb la vida d'altres comunitats jueves europees, els jueus sicilians visqueren prou feliços, molt actius en el comerç, la indústria artesanal i les activitats creditícies, a banda d'excel·lir en l'agricultura. Els jueus d'origen català apareixen de tant en tant a les actes notarials com a mercaders, treballadors manuals, artesans, deutors, creditors, etc. De Siracusa, ens n'han arribat alguns noms de jueus catalans que vivien a la Giudecca: Sadia Català, Salomó Català, Bonafós *iudeo*. I alguns dels immigrants es poden identificar fàcilment com a catalans pels seus noms típics, com Strugus, Tobia Strugo, Astrug, Salbat. Amb tot, és més que probable que el nombre de famílies immigrants que provenien de Catalunya i les terres d'Aragó fos en realitat més elevat que el que indiquen els noms típicament catalans, o els jueus i conversos descrits com a *catalanus* a les fonts sicilianes.

Però el 1492, una altra tempesta negra provinent de la península Ibèrica ho va destruir tot: l'ordre d'expulsió definitiva dels jueus de tots els dominis hispànics. Malgrat que no va ser gaire ben rebuda per la població siciliana en general, es va acabar aplicant i les sinagogues de l'illa van ser destruïdes o bé transformades en esglésies. De les poques restes d'aquell passat, n'hi ha una de ben curiosa a Agira (província d'Enna), al cor de Sicília. Allà hi havia de tota la vida un "portal medieval" que resulta que el 2017 es va veure que era un *aron*, l'armari sagrat on es desen els rotlles de la Torà. És, de fet, un exemplar raríssim de pedra, construït primer a la sinagoga d'Agira, que es va transformar en l'oratori de la Santa Creu. Posteriorment, el segle passat, es va traslladar pedra a pedra a l'església del Salvador, on és ara. L'*aron*, per totes aquestes vicissituds, és l'únic rastre hebreu salvat de la destrucció de sinagogues al sud des de l'expulsió del 1492, i un document que testimonia que la comunitat jueva d'Agira era activa i viva. I catalana, perquè és datada el 1453 i té una inscripció o verset d'Isaïes –"Casa de Jacob, veniu, caminem a la llum del Senyor"– idèntica a la de la sinagoga de Girona, a més de seguir l'estil gòtic català i presentar l'escut de la Corona d'Aragó a Sicília.

A banda Alger i Sicília, la diàspora dels jueus de la Corona d'Aragó va tenir un impacte molt més potent i durador en dos racons més de la Mediterrània, que els van acollir ja des de la primera onada de fugitius arran dels avalots del 1391. El primer indret és l'actual capital italiana, Roma, on als segles XV i XVI es calcula que hi havia una desena d'escoles (sinagogues), i entre les quals la catalana aviat es va convertir en la més notable. El 1555, arran d'una butlla del nou papa Pau IV, es va decretar l'obligació a tots els jueus d'establir-se en un gueto prop de l'illa Tiberina i de compartir una sola sinagoga. Formalment es va complir aquesta última ordre, adquirint-hi un gran edifici, però internament es va dividir entre les cinc escoles principals: la catalana, la siciliana, la castellana, la nova (o italiana) i la del Tempio (o romana). Que els jueus catalans tenien un pes específic dins el judaisme romà en dóna testimoni el fet que l'escola catalana ocupava

al nou edifici una mica més espai que les quatre restants juntes i que al voltant del recinte situat a la plaça de les Cinque Scole hi havia, significativament, d'una 'piazzetta Catalana' a un 'vicolo Catalano'.

Les coses no canviarien gaire fins al 1886, quan es va aprovar un projecte urbanístic per a tirar a terra tot el gueto. Les cinc escoles van desaparèixer sota la runa i, en lloc seu, es va aixecar pocs metres enllà el Temple Major de Roma, la gran sinagoga de la ciutat. El carrer que hi porta i que fa d'eix central de la nova zona reurbanitzada porta el nom de via Catalana, en record precisament de la comunitat jueva més important de la ciutat i molt present, per cert, al Museu Hebreu adjacent al gran temple.

I la segona destinació clau d'alguns refugiats catalans des dels avalots del 1391 va ser la ciutat de Tessalonica, a l'actual Grècia, i van contribuir a convertir-la en la Jerusalem dels Balcans. Isaac R. Molho, en un article escrit en judeocastellà el 1951, explicava que des del principi del segle XIV ja hi havia jueus provençals i catalans amb sinagogues i tribunals rabínics propis. En una ciutat que va arribar a disposar en alguns moments de trenta escoles, la comunitat catalana era una de les més destacables i el 1515 es va dividir entre la 'catalan iaixan' (antiga) i la 'catalan khadaix' (nova). Tot i la divisió, en totes dues sinagogues es va continuar resant segons els costums de Barcelona i els ritus de Catalunya. Del 1527, per exemple, és un 'mahzor' (conjunt de llibres litúrgics) seguint la tradició catalana, que es va anar reimprimint fins ben entrat el segle XIX. I encara el 1927, en ocasió del cinc-cents aniversari d'aquell primer 'mahzor' català de Tessalonica, l'escola catalana el va reeditar potser sense ser del tot conscient que, pocs anys més tard, amb l'ocupació nazi dels Balcans, la pràctica totalitat dels jueus de la ciutat (molts dels quals amb cognoms provinents de Sefarad com Alxeikh, Almosnino, Barukh, Chacon, Xalo, Xealtiel, Isformis, Aleman, Arditti, Arocas, Tabukh, Saporta i Xalem) desapareixerien als camps d'extermini.

***

Els lligams de Catània amb Catalunya van molt més enllà dels jueus exiliats. Si Sicília és plena de records de la presència catalana i de la llarga relació amb Catalunya, Catània en guarda els més importants i entranyables, i per això se l'ha considerada sovint la ciutat més catalana de l'illa.

Des de les Vespres Sicilianes, de fet, va ser la ciutat favorita dels reis del Casal de Barcelona. Frederic II va convertir el **castell Ursino** (una fortalesa imponent de gòtic civil català ben sobri) en la seu dels sobirans a l'illa i posteriorment va ser la residència dels virreis hispànics. Sobre aquest rei Frederic, germà de Jaume II de Catalunya-Aragó, cal recordar que havia nascut a Barcelona el 1272 i va ser coronat solemnement rei de Sicília a la catedral de Palerm el 25 de març de 1296, unint la dinastia normanda-sueva de la seva mare Constança amb la del Casal de Barcelona del seu pare, Pere III el Gran, una unió que es va mantenir a l'illa durant tres segles fins a la convergència dels regnes de Castella i d'Aragó.

Carme-Laura Gil en parlava així, del rei Frederic:

"El monarca, estimador de la seva llengua i del tarannà de les institucions de la Corona, impregnà el regne de les característiques de la seva dinastia catalana: la llengua catalana juntament amb la siciliana, foren les llengües del Parlament, el qual es mantingué tres-cents anys, únic temps en què el sicilià fou llengua oficial escrita, ja que amb la

desaparició de la dinastia catalana el sicilià i el català deixaren de ser llengües de la Cort i institucions.

Allò català s'expandí per Sicília, penetrà en la llengua pròpia, perdurà en la constitució política amb la introducció dels tres braços al Parlament, hi deixà belles mostres arquitectòniques del gòtic català i els capítols instaurats per Frederic continuaren en vigor segles després desenvolupant el corpus de la legislació siciliana.

Malgrat el seu amor per Sicília, Frederic, al seu testament dictat l'any 1334, establí ser enterrat al costat de sa mare a l'església de Sant Francesc a Barcelona i que mentre no fos possible les seves despulles fossin a la catedral de Siracusa, l'anomenada Saragossa en català medieval o Sarausa en sicilià. La disposició del monarca no es complí, Frederic morí l'any 1337 a Paternó i el seu cos reposa en una tomba a la catedral de Santa Àgata, a la ciutat de Catània, amb tots els sobirans sicilians de la dinastia catalana."

***

En la catalanitat de Catània, també hi té molt a veure l'establiment de la **universitat**, primer centre d'estudis superiors de Sicília, amb l'edifici principal des del segle XVIII a la via Etnea. Cal dir que les tres ciutats més importants de l'illa, Palerm, Catània i Messina, havien demanat als monarques de disposar de Studia Generalia o universitat. La pujada al tron de Sicília d'Alfons el Magnànim (1416-1458), coronat a Palerm l'any 1434, obria noves perspectives per a la fundació de les tan desitjades universitats. Messina va ser la primera ciutat que la va sol·licitar el 20 de novembre d'aquell any 1434. El rei va contestar afirmativament a la sol·licitud, però no es va acabar materialitzant potser perquè quasi al mateix temps Catània iniciava les gestions necessàries per aconseguir l'Estudi General de Sicília. Catània tenia la sort (o l'avantatge) de comptar amb il·lustres ciutadans seus entre els alts càrrecs de la Cort i de la Santa Seu. La situació de Catània en aquell moment era preocupant per a les seves autoritats, perquè acabava de perdre la Cort i això suposava un empobriment notable. Per això el Consell de la ciutat no estava disposat a deixar perdre la universitat. Per la situació política general, les negociacions per la fundació de la universitat de Catània van quedar interrompudes deu anys. I no va ser fins al 18 d'abril de 1444 que el papa Eugeni IV va accedir a crear l'Studium Generale de Catània amb totes les facultats: dret, medicina, filosofia, arts i lletres, tal com les tenia la Universitat de Bolonya. Alfons el Magnànim va rebre a Nàpols la notícia de la butlla papal, i va confirmar el document el 28 de maig.

Entre els motius donats pel rei per concedir la Universitat de Sicília a Catània, destaquen una sèrie de tòpics, que apareixen en totes les fundacions d'aquest tipus com: la riquesa de la terra i la salubritat de la ciutat; la fidelitat dels seus habitants a ell i als seus predecessors, etc. però en el fons bategava la compensació reial per la pèrdua de la cort.

Més endavant, Ferran el Catòlic va decidir fundar un altre Estudi General a l'illa on millor li semblés al virrei. Aquesta decisió va comptar ràpidament amb l'oposició de Catània, la qual al·legava que si hi hagués dos Estudis Generals al regne l'un actuaria en perjudici de l'altre, i va presentar les seves preocupacions l'any 1494. El 1498 semblava que la seu de la nova universitat seria Palerm, però no va deixar de ser un pur objecte de voluntat reial a la fi del segle XV; i no es va convertir en realitat fins a la segona meitat del segle XVI, durant el regnat de Felip II de Castella; els jesuïtes hi jugaven un paper primordial, com va passar també, a la mateixa època, amb el Convent-Universitat Pontifícia i Reial de Messina. D'aquesta manera Palerm i Messina van aconseguir oficialment tenir una universitat un segle llarg després que Catània hagués obtingut la primera de l'illa. Es va

posar punt final a la llarga evolució cultural d'una illa que, comptant amb un riquíssim patrimoni intel·lectual, no posseïa una institució universitària a l'estil tradicional fins al mateix llindar del Renaixement. La Corona de Catalunya-Aragó té l'honor, doncs, d'haver creat legalment la Universitat de Catània… que inclou els quatre pals amb les àguiles al seu escut i bandera oficials.

Des de llavors, la colònia catalana de la ciutat (formada per comerciants del port i en part per professors universitaris) es va multiplicar. A més d'un gran increment de les transaccions comercials, també es van disparar les culturals. La cort catalana a Catània va ser un focus irradiador de cultura, inclosa la trobadoresca occitana o provençal, que a Catalunya es conreava en la primera època de la dominació.

Més lligams amb Catalunya: a Catània va néixer també **Constança de Sicília** el 1249, reina consort d'Aragó i de València, comtessa de Barcelona i reina de Sicília, casada amb el rei Pere el Gran i enterrada el 8 d'abril de 1302 a la catedral de Barcelona.

I a la catedral de la ciutat, hi trobem enterrada una altra reina **Constança**, la d'Aragó i de Navarra, a la capella de la Madonna. Nascuda al monestir de Poblet com a filla de Pere III el Cerimoniós i de Maria de Navarra, va ser infanta d'Aragó i reina consort de Sicília des de l'11 d'abril del 1361, quan es va casar a Catània amb el rei Frederic III de Sicília. Constança d'Aragó va morir a la ciutat el 18 de juliol del 1363, pocs mesos després de néixer la seva única filla, la princesa Maria (1362-1401), que acabaria sent la futura reina de Sicília. El 1377, el català Ramon de Montcada la va raptar a Catània amb 14 anys i el 1389 es va casar amb el príncep d'Aragó Martí el Jove, fill del rei català Martí l'Humà.

La capella de la Madonna, per cert, també amaga el magnífic sarcòfag –d'origen romà– amb les restes dels altres membres de la família reial aragonesa:

-Frederic III (rei entre 1296 i 1337)
-Joan (rei entre 1342 i 1348)
-Lluís, fill de Pere II d'Aragó
-Maria, filla de Constança d'Aragó i de Frederic IV
-Pere, fill de Maria i el rei Martí I

La capella és al fons de la nau lateral dreta de la catedral, tancada amb pany i forrellat com la història dels reis sicilians de la Casa de Barcelona. Però en desgreuge podem dir que és situada, alhora, al costat mateix de la capella de Santa Àgata, la patrona de la ciutat. I un detall curiós: el rei Martí l'Humà es va fer portar de Sicília una relíquia de la santa dels pits tallats per a la capella del palau Reial Major de Barcelona. La considerable veneració que es va guanyar va fer que al començament del segle XVII la capella li fos dedicada. Va esdevenir, així, la capella de Santa Àgata.

D'esglésies, a Catània, n'hi ha dues més de molt nostrades. D'una banda, a la via Crociferi, 17, hi ha la de **Sant Francesc de Borja** (Gandia, 1510 - Roma, 1572), duc de Gandia, baró i primer marquès de Llombai, a més de lloctinent de Catalunya (1539-1543). Va ingressar a l'orde jesuïta, del qual va ser tercer general. Va ser proclamat sant per l'Església catòlica el 1671. Era fill de Joan II Borja (fill de Joan Borja) i Joana d'Aragó i, per tant, besnet d'Alexandre VI i de Ferran el Catòlic. I, d'una altra banda, a la **via Monserrato** trobem l'església del mateix nom, dedicada a la patrona de Catalunya.

En aquesta ruta per "Catalània" encara podem esmentar la presència de **Roger de Lluria** o Lloria. Una de les avingudes principals de Catània és el viale Ruggero di Lauría, que

porta fins a Aci Castelo. Allà tenia un castell, de lava negra, com la roca sobre la qual és construït. Va pertànyer a *lo pus perfec català*, tal com és anomenat a les cròniques de Ramon Muntaner, fins que Frederic II d'Aragó l'hi va expropiar el 1297.

L'aron d'Agira.

L'escut de la Universitat de Sàsser, creada el 1434 per Alfons el Magnànim.

La tomba de Constança d'Aragó a la catedral de Catània.

Dia 4: Messina, Cefalù, Caccamo i Palerm

Deixem Catània –sense l'organitzador en cap del viatge, en Josep Puig– i ens n'anem cap a **Messina**, que dona nom a l'estret que separa Sicília de la península Itàlica. Si a Catània vam parlar de religió (jueus), de poder (reis) i de cultura (universitat), a Messina parlem d'economia (mercaders). I, per això, cal primer fer una introducció a un tema clau: el Consolat de Mar.

Quan parlem del Consolat de Mar, cal distingir d'entrada la institució del dret. Hi ha la institució corporativa medieval, el Consolat de Mar, que va desenvolupar un recull de normes o codi que van esdevenir dret, el *Llibre del Consolat de Mar*, on es compilen els usos i costums de la mar a la Corona d'Aragó. Feta la precisió, el Consolat de Mar és considerat per molta gent l'aportació més important de Catalunya a la història universal. Perquè si ens endinsem en la seva història i en el llibre del mateix nom, ens adonem ràpidament que són el bressol del dret marítim internacional i tenen una influència plenament vigent.

El filòsof i historiador de la ciència **Francesc Pujols**, el 1918, deia del *Llibre del consolat de mar*: "És el primer i únic monument nàutic que es conserva a Europa, un dret universal i internacional, perquè, com deia l'emperador romà Antonius, els reis eren reis de la terra, perquè el mar no té altre rei que la llei. I, per això, com que no hi havia cap més llibre que el del Consolat de Mar, tots els pobles d'Europa que feien comerç marítim el van acatar durant més de cinc segles, sense que cap rei no l'imposés. Que és una cosa que parla molt a favor de Catalunya."

Aquest organisme de dret marítim català, creat per tractar les qüestions marítimes i comercials i exercir-ne la jurisdicció penal, no es proposava, com feien els europeus nòrdics en tantes qüestions, un "realitzar l'ideal", sinó just a l'inrevés, i molt a la catalana, "idealitzar el real".

Com a text, la primera edició del manuscrit original és del 1484, quan les impremtes feia poc temps que funcionaven. Però aviat se succeïren, sense interrupció, les reedicions, les noves edicions (sovint ampliades) i les traduccions a les llengües pròpies dels països europeus llançats a la "gran aventura del mar": la italiana, la castellana, la francesa, la neerlandesa, l'anglesa, la danesa i la llatina, la llengua de l'alta cultura fins al segle XIX. Aquest codi privat per a la regulació privada del comerç marítim internacional ha estat reeditat i vigent, doncs, més de cinc segles. De fet, es va aplicar fins a l'aprovació el 1829 del primer codi públic de comerç marítim. I al principi del segle XX encara s'ha trobat una sentència d'un tribunal de Nova York que hi feia referència.

Com a institució, a l'edat mitjana allà on s'establien comerciants de la Corona catalanoaragonesa, potència mercantil i cartogràfica, se solia posar en marxa un Consolat de Mar, on un representant nomenat pel rei o el consell de la ciutat de Barcelona defensava els seus interessos davant les autoritats locals, amb el nom de "cònsol dels catalans" i amb jurisdicció sobre tots els súbdits de la Corona catalana-aragonesa. Els cònsols gaudien d'immunitat diplomàtica (com els ambaixadors d'ara) i també s'encarregaven de regular les activitats d'armadors, comerciants i navegants de les naus catalanes que es movien dins i fora de les aigües territorials de la Corona, i administraven justícia en els conflictes entre els mateixos catalans. La xarxa de consolats de mar, que tenien la seu en un edifici anomenat alfòndec (amb pati per emmagatzemar mercaderies), es va anar estenent per totes les ribes de la Mediterrània, d'oest a est, seguint l'expansió

mercantil i territorial catalana propiciada sobretot amb la conquesta de Sicília. A l'extrem del Llevant hi ha documentats consolats fins a Beirut i Domàs (Damasc).

Sicília, doncs, és un lloc clau per la xarxa de consolats (una vuitantena), al centre de la Mediterrània, com a pont obligat per als desplaçaments en direcció al nord d'Àfrica i a l'Orient. El dia 22 de febrer de 1286 Jaume I de Sicília (després II de Catalunya-Aragó), en els inicis del seu regnat va permetre l'establiment d'un consolat català d'ultramar a l'illa de Sicília. Al document no s'esmenta el lloc de residència d'aquest cònsol, però la lògica fa pensar que devia ser la ciutat de Palerm, capital política, administrativa i econòmica del regne sicilià. Aquest consolat tenia jurisdicció, segons el privilegi, per a tota l'illa, ports i llocs.

Els tres consolats bàsics i essencials en l'esquema administratiu català a Sicília els segles XIV i XV són Palerm, Messina i Tràpena, però en floreixen molts més, com a Agrigent, Catània, Siracusa (Saragossa de Sicília)… Els dos segles següents, en canvi, hi ha un empobriment a la xarxa de consolats catalans d'ultramar a tota la Mediterrània, i en conseqüència també a Sicília: segurament la funcionalitat i missió administrativa, política i econòmica ja no tenia raó de ser. La Mediterrània estava en un procés d'estancament i decadència; la monarquia hispànica s'inclinava, cada vegada més, cap a l'Atlàntic; i Catalunya i el seu món comercial mediterrani perdien pes específic.

Començat el segle XVII, el consolat català d'ultramar de Messina va deixar d'existir; la darrera notícia de la seva activitat és de l'any 1612. A partir d'aquesta data només resta el consolat de Palerm, que va per durar fins a l'any 1662; fou el penúltim. El darrer va ser el de Càller, documentat fins a l'any 1688. Justament a la capital de Sardenya es conserva un dels deu únics manuscrits del *Llibre del consolat de mar*, la base del codi marítim català i durant molts segles internacional. I en aquesta edició, coneguda com les *Ordinacions per als consolats de Llevant*, hi ha un apèndix específic amb ordinacions dels consellers de Barcelona per als consolats sicilians, relatives al règim de monopoli del comerç de gra del qual tenien usdefruit els catalans a les places de Messina, Palerm i Tràpena.

"Ordonaran los magnífics consellers e promens de la nobble siutat de Barsalona las presens ordonasions per los consolats de l'avant, axí com sa saguex.

[c.163r] Primerament ordonam los consellers els prohomens de la ciutat de Barchinona que tots mercaders e patrons de naus e de tots altres vaxells de dita ciutat, e en ago requests e appellats, que lo cònsol qui serà tramés a Mecina, o an Saragossa, o an Palerm, o an Trapana, sia tengut de jurar que fassa tenir e observar e de mantenir de son poder tots los furs e privilegis que la ciutat de Barchinona e de Mallorques e la universitat de aquella han en Sicília, e de mantenir tots los mercaders, patrons de naus e de tots altres vaxells, e tot altre hom que sia de la signoría del Senyor Rey d' Aragó ne del Senyor Rey de Mallorques, de qual condició sía, e totes les llurs coses en cort e en dohana, en tot altre loch hon los fos fer tort e sobres.

Ítem, ordonam que tots mercaders de naus e de tots altres vaxells e mariners degen jura en poder del cònsol de manifestar la moneda que hauran esmerçada en aquell consolat, o de la mercaderia que hauran venuda, e que sia presentat lo dret al cònsol, segons que devall és contengut. Cascú sia (c.163v] cregut per son sagrament.

Ítem, ordonam que tot mercader qui vendrà en Mecina, o en Saragossa, o en Palerm, o en Trapana, vulles que sia de la senyoria del senyor Rey d'Aragó, o del senyor Rey de

Mallorques, que deja pagar al consol de tota la mercaderia que portarà un gra e mig per onza e que 1 mercader ne sia cregut per son sagrament. E si per ventura algun mercader no pora vendre la sua mercadería en algun de aquests lochs de Sicília e la volia portar en altres parts, diem que pach un gra menys quart per onza, e no pus.

Item, diem que si algun mercader o altre persona aportarà moneda o cambi en Sicília e la esmerçara, que deja pagar al consol una onza e mig per onza, axí com dit és.

Ítem, ordonam que tot patró de nau o de altre vaxell deja pagar al cònsol per cascuna coberta que la nau haja.V. tarins, e Is vaxells atretal, ço és a ssaber per cascun viatge que l vaxell carregará o descarregarà.

Ítem, que cascun mariner deja pagar per cascun viatge que la nau o lo vaxell farà, un carlí al consol; ço és a dir que vinga fora de Sicília. Emperò diem que si algun mariner haurà mercaderia que puge a més de . VII. onzes, que dege pagar per la mercaderia e no pach res per la sua persona.

Item, diem que degun patró de nau ne de altre vaxell no pach res al cònsol per la sua persona, mas tots los altres deuen pagar. Mas si lo senyor de la nau o del vaxell haurà mercaderia, o moneda o cambi, que dege [c. 164r] pagar axí com los altres mercaders pagaran Item, ordonam que tot patró de nau o de altre vaxell, e tots mercaders e tots mariners degen pagar al consol tot lo que li sia degut per son consolat anans tres jorns que-s degen partir de la terra ne del port.

Item, ordonam que tot patró de nau o de altre vaxell, e tot mercader o mariner, paguen e que deuen pagar al consol lla hon lo vaxell farà port. E si algun altre loch de Sicília descarregarà alguna roba, que pach de la dita roba allà hon descarregarà si la-y ven, ço és lo consolat de tant com aquella roba sia venuda. E com haja pagat consolat, aquell cònsol li deu fer albarà altre loch, pusque pusque [sic] mostrar albarà de açò que ha pagat en un loch de Sicília hon de aytant com haurà pagat per aquella roba, e puys que no sia tengut de haurà venut pagar consolat en…

Ítem, ordonam que si voluntat de Dèu era que algun mercader o altra persona moría en Sicilia, e aquell no hagués compayons e les coses de aquell procuras, volem que lo consol ab prohomens mercaders degen pendre los béns e les coses de aquells defunts. E que sia més en loch salvo als amichs dels morts e als consellers.

Ítem, ordonam que sí cas s'esdevenia que fossen companyons que haguessen tretes comandes de Barchinona o de Mallorques o d'altre loch, e que fos discordia entre ells, e que la un no volgués seguir la voluntat de l'altre, e la un de aquells volgués portar la mitat de les comandes en altre port, salvo [c.164v] en la ciutat de Barchinona o en Mallorques, o de lla hon fos tengut les comandes no ho volrà, e que requerís lo cònsol que li'n ajudàs, diem que lo consol no li'n deu donar l'éser, ans ho deu lliurar an aquells qui les comandes vulla tornar alla d'on les haje tretes, emperò assegurant que no les port en altre loch.

Ítem, ordonam que, si cas serà que-l cònsol e los prohòmens mercaders volien e coneixien que algun mercader qui comandes tingués d'altri o d'altres, e per joch o per altre follia gastava e malmetia ço que hom li havia comenat, diem que-l cònsol, ab los altres prohòmens mercaders qui aquí serien, que li degen levar tota la moneda que li trobassen e les altres mercaderies. E ab consell seu, li esmerçassen en ço que asmerçar fes, e puys que lo-y que, metessen en la nau que anàs en Catalunya o en Mallorques; e ell mateix vingués en la nau hon la roba hiría, e que fos scrit en lo cartholari del scrivà de la nau que

ell no pogués vendre gens, ni alienar, e que deja ésser lliurada a aquells de qui tengués les comandes; e que si aquell no se'n volia venir ab la nau, diem que-l cònsol ab los mercaders metessen en loch salvo les coses de aquell, entrò de qui serien les comandes li haguessen tremès, e que-n fos fet ço que ells manarien.

Ítem, ordonam que si algun mercader e patró de nau o d'altre vaxell havian mester lo consol, e ell ne havia anar fora del loch hon fos per defendre o per mantenir, deguen fer sos ops de menjar e de beure e de cavalcadures, axí com a cònsol pertany. E aquell cònsol no deje pendre salari.

Ítern, ordonam que si cas s'esdevenia per dohaners o per alre officials del senyor rey de Sicília, era fet tort a tots los cathalans en general que covengués anar devant lo senyor rey, diem se degen fer per tots cominalment, ço és a ssaber, que fos feta talla als mercaders e als que sien fetes les missions al cònsol qui hirà, axí com a cònsol pertany. E les missions patrons dels vaxells qui en aquell loch sien."

Unes ordinacions tan vigents, de fet, que encara ara és ben viu, el Consolat de Mar, i fins i tot té un cònsol major, l'advocat **Jordi Domingo**, entestat a recuperar la institució i les funcions (com a entitat d'arbitratge internacional en temes de comerç) en l'any del 750 aniversari [s'ha fet coincidir amb l'aniversari dels Costums de Tortosa, una compilació del dret consuetudinari tortosí feta el 1272 i promulgada el 1279]. De fet, agafa el testimoni de la recuperació, el 1956, de la figura honorària del cònsol major, que tan sols organitzava un dinar anual el dia de Sant Marc amb les autoritats marítimes (militars), amb dones i homes separats.

***

A Messina, la primera parada és a l'**església de la Santissima Annunziata dei Catalani**, construïda en època normanda entre el 1150 i el 1200 sobre les ruïnes de l'antic temple de Neptú i probablement d'una posterior mesquita, és un dels edificis més antics de la ciutat i va servir de capella reial als reis de Sicília durant la dominació catalanoaragonesa.

A nosaltres ens sorprendrà sobretot per tres factors:

-l'estil arquitectònic, que sembla que recopili tots els que han passat per l'illa en l'últim mil·lenni i mig: s'hi fusionen perfectament els tocs bizantins, romànics, àrabs i gòtics;

-la situació, gairebé tres metres sota el nivell del carrer, per causa del terratrèmol que va assolar la ciutat el 28 de desembre de 1908 i que va obligar a enderrocar moltes cases. La ciutat es va reconstruir damunt la runa i, per tant, va quedar elevada respecte d'edificis que van aguantar com l'església.

-i el nom, és clar.

Des del segle XII hi ha constància de catalans que havien trobat el camí de Sicília. Molts mercaders i negociants passaven mesos a l'illa i se'n tornaven. D'altres, com ara artesans, mariners, etc., s'hi van establir i van començar a formar colònies, com la de Messina, ben arrelada ja al segle XIII. Va ser en aquesta ciutat on va haver la primera llotja dels catalans, prèvia als consolats de mar. I sembla que cap al final del segle XV l'església de la Santissima Anunziatta va esdevenir la seu de la confraria de comerciants i mercaders catalans, de la qual va prendre el nom actual. Sembla que la comunitat catalana va demanar a la Corona poder-la fer servir per "viure junts per les seves divotions". L'església

era adornada amb nombroses obres d'art, entre les que es destaca la pintura *Santa Maria dello Spasimo*, obra de Polidoro da Caravaggio, encarregada pel cònsol català a Messina, el patrici Pietro Anselm. Aquesta vinculació de l'església amb els catalans, demostrada amb la làpida quadribarrada encastada en una de les parets exteriors (ANNVNCIACIONIS TEMPLVM CATHALANORUM EST) es pot detectar fàcilment també a l'interior amb dos detalls:

* Fins al terratrèmol del 1908 a l'altar major hi havia documentada la pintura de l'Anunciació de la Mare de Déu representada amb l'Àngel Anunciador i Santa Eulàlia dels Catalans, protectora de Barcelona i de retruc de Catalunya, als seus peus, amb vista a la ciutat. Avui sembla que és guardada a les col·leccions del Museu Regional de la ciutat.

* Encara avui és la seu de la Noble Arxiconfraria de la Santissima Annunziata dei Catalani que hi desenvolupa les seves activitats de culte i solemnitza la festa de l'Anunciació del Senyor a la Verge. Es tracta d'una antiga confraria laica fundada a Messina a finals del segle XV per nobles, comerciants i cavallers catalans que van arribar a Sicília seguint Pere el Gran. Des del seu origen té la seu a l'església i després de la Segona Guerra Mundial, entre els anys 60 i 70, va viure un període de crisi, però el 1992 es va refundar gràcies a l'interès d'un grup d'historiadors locals i amants de les antigues tradicions religioses encapçalats pel professor Vincenzo Pugliatti. A més de les finalitats fonamentals del culte i la caritat cristianes, els estatuts també proposen tornar a difondre les antigues i veritables tradicions religioses de Messina. Va ser la primera confraria de la ciutat que va restablir l'hàbit tradicional amb capa, caputxa, cordó i medalló de plata com a vestit oficial. Compta amb nombroses iniciatives, exposicions i conferències, totes destinades a redescobrir les tradicions cristianes més autèntiques. La foto de l'escut actual no deixa dubtes: és el de la ciutat de Barcelona.

De fet, l'escut barceloní és reproduït per totes bandes, a dins i a fora: al frontal dalt de la porta d'accés, en un racó de les naus laterals, en la bandera de la confraria…

La plaça al voltant de l'església es diu "dei Catalani" i no queda lluny ni de l'anti call jueu ni de la **catedral de Messina**, situada a pocs metres a través d'un carreró de vianants. A fora, la portalada preciosa incorpora un parell d'escuts del Regne de Sicília. I a dins, a l'absis central, hi ha el rei Pere el Gran als peus de Crist Pantocràtor. A l'absis de la nau lateral de l'esquerra, els reis que hi apareixen són els de Sicília en època catalanoaragonesa.

Abans de deixar Messina, cal fer esment a una altra influència catalana a la ciutat. Si haguéssim vingut al pic de l'estiu, al *ferragosto*, hauríem pogut veure un lligam més subtil i difús de l'amplíssima i vastíssima relació entre Catalunya i les terres meridionals de la península Itàlica. Em refereixo en aquest cas als **gegants**.

La tradició gegantera catalana, amb figures gairebé a cada poble i barri de les grans ciutats, sembla que va traspassar fronteres com a processó cívica i religiosa a l'edat mitjana i més moderna i va arrelar també als dominis de la corona al sud de la península Itàlica. Això explica que actualment fins a una trentena de municipis de la regió meridional de Calàbria (la bota d'Itàlia, per entendre'ns), terres de l'antic Regne de Nàpols, mantinguin encara ara la tradició gegantera i fins i tot es vagi recuperant en alguns indrets.

Però, en tota aquesta zona, un dels exemples de més anomenada és el dels gegants de Messina, Mata i Grifone. La tradició, que com a Catalunya es perd en la llunyania dels

temps, diu que als afores de la ciutat de Messina hi vivia una noia preciosa i altíssima, i òbviament plena de virtut i fervent cristiana: era la filla del rei Cosimo II de Castelluccio i s'anomenava Marta (en la parla local, transformat en Mata). I cap al 910 dC un gegant sarraí de nom Hassan ibn-Hammar va desembarcar amb cinquanta companys més a Sicília, just en aquesta zona, amb la intenció d'atacar-la i saquejar-la. Un dia, aquell cabdill moro va veure en una de les incursions la noia en qüestió i –ja ho podeu endevinar– se'n va enamorar perdudament. Li va demanar de casar-se i va rebre carabasses. Això va omplir d'ira el gegant, que va començar a destruir, saquejar i matar amb més força i ganes que abans. Els pares de la noia, espantats, la van amagar en un refugi que es pensaven que era segur. Però no, tot va ser en va perquè en Hassan la va descobrir i se la va endur al seu campament amb el desig de convèncer-la, de bones maneres o no tant, de casar-s'hi. La Marta s'hi resistia i aguantava, diuen, gràcies a les pregàries que feia, i al final va demanar al gegant una cosa si se la volia guanyar: que es convertís al cristianisme. I això va fer: Ibn-Hammar es va cristianitzar per amor amb el nom de Grifo o Grifone. La Mata, commosa i admirada, aleshores sí que va acceptar casar-s'hi. I van tenir tants fills, però tants, que la tradició els atribueix la fundació de la ciutat de Messina i, de retruc, de tots els messinesos.

Els gegants de Messina, més enllà de la llegenda, són realment espectaculars i una mica diferents de la resta de gegants de la regió i també de Catalunya, perquè fan 8 metres d'altura i van dalt de cavalls. Sembla que el cap del Grifone prové del segle XVI i el de Mata del XVIII. No cal dir que, com tota la ciutat, han patit els estralls dels terratrèmols tan comuns i destructius a l'illa. El 1723 es van convertir en figures eqüestres i a mitjan segle passat se'ls van afegir rodes als peus per transportar-los amb més facilitat. Abans les figures eren aixecades pels portadors mitjançant bastons i suports que pivotaven i permetien mantenir-los en equilibri, donant a les dues estàtues eqüestres un moviment que imitava la cavalcada. Van acompanyats, en la cercavila, per tambors i trompetes i fan balls que expliquen la seva història d'amor.

El Grifone va vestit de guerrer i amb una maça a la mà i l'escut de la ciutat a l'altra (un castell amb tres torres de color negre amb fons verd) i la Mata porta una corona amb tres torres a dalt, símbol dels tres ports de Messina.

En l'imaginari col·lectiu, la figura del príncep sarraí (o turc) representa la dominació i els atacs sarraïns o de pirates que van afectar especialment les costes de Calàbria i de Sicília fins a la batalla de Lepant del 1571. I, de retruc, la figura de Mata i la conversió de Grifone representa la llibertat del poble d'aquelles dominacions i atacs. A Sicília també hi ha tradició de gegants a Mistretta, a mig camí entre Messina i Palerm.

***

També entre Messina i Palerm, tot anant cap a Cefalù, es passa per un poble de ressonàncies nostrades, **Barcellona Pozzo di Gotto**… Però no és el més interessant i més vinculat amb nosaltres de la zona, sinó **Montalbano Elicona**. El motiu? Arnau de Vilanova. És probable que, quan sentiu aquest nom, a molts se us en vagi el cap, conscientment o inconscient, cap a Lleida o València. La raó? A Lleida hi ha l'Hospital Universitari Arnau de Vilanova i a València, l'Hospital Arnau de Vilanova.

Arnau de Vilanova, que va néixer cap al 1238 i es va morir el 1311, va ser el metge més important del món del seu temps, autor d'una obra mèdica extraordinària pel nombre i difusió de les seves publicacions. Al voltant del 1300 és, de fet, l'única època en què Catalunya també és al cim de la medicina europea: amb el metge Arnau de Vilanova al

capdavant i amb l'escola de medicina de Montpeller, la de referència, sota el domini de la Corona d'Aragó (Jaume I hi havia nascut, de fet).

L'explicació, segons el metge Jacint Corbella (autor de l'última història general de la medicina catalana), és l'existència d'una escola de medicina molt destacada. Es tracta dels metges jueus, abundants a Catalunya i a les terres occitanes, els grans creadors de l'escola de Montpeller. Els jueus tenien prohibides moltes activitats i no podien exercir la medicina entre els cristians. Però com que tenien més traça i eren més eficaços, fins i tot reis i eclesiàstics els demanaven els serveis. Hi va haver períodes en què la pressió contra ells va ser molt forta i se'ls demanava o exigia que es convertissin. Una bona part van ser "conversos", van canviar els vells noms per altres d'adaptats a la població cristiana. Van deixar de ser visibles com a jueus. Però hi havia un altre tema, el dels llibres. Els metges jueus solien tenir un bon coneixement de les llengües del país: català, en aquest cas; l'hebreu, que era la seva llengua pròpia, i l'àrab, en què hi havia gairebé tots els textos importants. Van ser bons traductors. Però tenir llibres a casa en caràcters hebreus era perillós, i així aquests llibres van anar desapareixent. I encara un tercer punt: en el desenvolupament posterior de les universitats es va exigir com a requisit indispensable ser cristià per poder accedir-hi. O es convertien o no podien estudiar, ni tenir títol que els permetés l'exercici de la medicina. Tot això va fer l'auge de la medicina catalana durés poc, menys de mig segle. Els seus estudiosos, experts i practicants van ser perseguits i va desaparèixer de la vida pública.

Tornant a Arnau de Vilanova, es desconeix el seu lloc de naixement. Per a uns biògrafs és valencià de família occitana i per a d'altres, directament montpellerí. La carrera de medicina sí que la va fer a la ciutat de Montpeller el 1260. Amplia estudis a Nàpols i, probablement, a Salerno entre els anys 1267 i 1276. Cap al 1280, és ja un metge de prestigi. El 1281, Pere el Gran el nomena el seu metge i, més tard, ho serà dels reis Alfons III i de Jaume II. A partir del 1290 i durant nou anys, Arnau de Vilanova és professor de l'Escola de Medicina de Montpeller. Aquí, hi escriu bona part de la seva obra mèdica: llibres de comentaris, d'aforismes, textos especulatius de doctrina mèdica i d'altres basats en la pràctica. En destaquen, entre d'altres, els principis recollits a *Speculum medicinae* i les formulacions terapèutiques a *De graduatibus medicinarum*.

Arnau de Vilanova acaba abandonant la pràctica i l'ensenyament de la medicina per dedicar-se a la filosofia i a la teologia, a les reformes socials i religioses i, especialment, a combatre la corrupció del clergat. Malgrat tenir el suport de reis i nobles, les seves idees religioses el porten a viure grans tensions. La figura d'Arnau de Vilanova ha quedat distorsionada per l'heterodòxia de la seva obra religiosa. En vida, condemnada per l'església. Pòstumament, per la Inquisició. Així s'ha fomentat la idea d'un metge heterodox i nigromant. Sovint es va refugiar a prop de Frederic II, rei de Sicília i antic deixeble seu, al castell de Montalbano Elicona.

Arnau va morir durant una missió diplomàtica en un naufragi prop de Gènova, cap al 1312, provinent precisament de Sicília. El lloc de la sepultura del cos, si mai es va recuperar, és una incògnita, però al segle XV l'historiador sicilià Tommaso Fazello va insinuar l'existència del sepulcre al Castell de Montalbano Elicona. La indicació no es va poder verificar, perquè al castell no n'hi havia rastres, però el 1969 en unes excavacions al centre de la capella del castell, es va trobar un sepulcre de pedra. No és clar si és el d'Arnau, però el 2015, en ocasió del primer Congrés Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, es va inaugurar formalment la tomba a la capella, amb inscripció en llatí i català, preparada expressament pels estudiosos d'Arnau.

A l'agost, el poble celebra la Festa Aragonesa, en record de l'establiment durant set anys de la cort del rei Frederic III de Sicília (nat a Barcelona el 1272) al castell del municipi. Frederic va ser amic íntim d'Arnau de Vilanova i també va acollir a la seva cort Ramon Llull.

Sobre la figura d'Arnau de Vilanova, també és molt interessant el pròleg d'*El llibre dels vins* de **Patrick Gifreu** (ViBop Edicions, 2022):

"Arnau de Vilanova, metge, reformador espiritual, escriptor en llatí i català, va néixer a València el 1239/1240 de pares occitans. En aquesta ciutat, hi va viure amb la seva filla Maria, religiosa dominicana, i la seva dona Agnès Blasi, originària de Montpeller.

Va estudiar a Montpeller el 1260 i va obtenir el grau de mestre en medicina. Va aprendre àrab a la València recentment reconquistada i el seu domini de la llengua va tenir un paper important en la seva reputació de metge més prestigiós del seu temps. Cap al 1281-85 va estudiar les Sagrades Escriptures, va aprendre hebreu i es va familiaritzar amb la cultura rabínica i talmúdica al convent dominicà de Barcelona, sota la direcció de Ramon Martí.

Metge de Pere II, del 1281 a la mort del rei, va continuar gaudint dels favors d'Alfons II i de Jaume II. Va estar a València del 1286 al 1289. Després va ensenyar medicina a l'estudi de Montpeller, ciutat sota la sobirania de Jaume II de Mallorca, on va romandre fins el 1299. Durant aquesta dècada va començar a compondre opuscles en llatí, inspirats en les teories de Joaquim de Fiore, en què anunciava la vinguda de l'Anticrist i defensava una reforma de l'Església inspirada en els ideals dels franciscans espirituals.

Jaume II de Catalunya-Aragó, el Just, el va cridar a la cort unes quantes vegades com a metge. El 1299 el va enviar d'ambaixador a Felip IV el Bell, de França. Arnau aprofità l'estada a París per difondre les seves tesis sobre l'Anticrist. Però fou acusat per teòlegs universitaris, jutjat i condemnat.

Va demanar ajuda a Bonifaci VIII, que, en reconeixement dels seus serveis mèdics, el va obligar a abjurar els seus errors en privat, però va declarar públicament que la sentència parisenca era desproporcionada. Al seu torn, com a mostra d'agraïment, Arnau li dedicà el llibre *De sigillis*. El 1301 va compondre a Scurcola, davant d'Agnani, el *De cymbalis ecclesiae*, dedicat al papa, i l'any següent la *Philosophia catholica et divina*, dos tractats de tendència joaquimita.

El 1302, Jaume II el fa tornar a Catalunya com a metge. Arnau discuteix amb els dominics de Girona, però ha de recórrer a la protecció del nou papa, del qual passa a ser metge. A la mort de Benet XI (1304) Arnau és acusat d'enverinament. Empresonat a Perusa, trobarà refugi a la cort de Frederic III de Sicília, protector dels espirituals. Es tracta de Frederic d'Aragó, el segon d'aquest nom, anomenat Frederic III perquè era besnét de l'emperador Frederic II. A Messina, Arnau li dedica l'*Allocutio christiani* sobre la reforma de l'Església.

Va tornar el 1305 a Catalunya per exhortar Jaume II a la croada contra Almeria. L'11 de juliol va llegir al palau reial la Confessió de Barcelona, una síntesi del seu profetisme escatològic. Tan bon punt el seu amic Bertrand de Got fou elegit papa, amb el nom de Climent V, li va enviar tots els escrits teològics. L'any següent es va retirar al monestir de Sant Víctor de Marsella, on va compondre l'obra mestra, l'*Expositio super Apocalypsi*. La Lliçó de Narbona, que tracta de la reforma interior, s'ha de situar entre els anys 1305 i

1308. Després de la mort de Pèire Joan Olieu (1248-1298), es va convertir en un suport i fidel amic dels seus deixebles perseguits. El 1309 va assumir la defensa pública d'aquest moviment davant del papa Climent V a Avinyó.

El 1310 tornà a Sicília i envià al rei Frederic una *Informació espiritual* amb vista a la reforma de la seva casa i del seu reialme. Mentrestant, els opositors als espirituals havien denunciat a Jaume II que Arnau l'havia difamat davant del papa. El rei va convocar-lo al seu campament d'Almeria i va obligar-lo a escriure (gener de 1310) el *Raonament d'Avinyó*, la seva obra més important en català. Però, després de comparar aquest text amb el discurs llatí que li havien tramès d'Avinyó i d'haver-hi observat diferències, el rei li va retirar la confiança. Arnau es va embarcar cap a Sicília, i d'allà a Gènova, on va morir el 1311.

L'obra d'Arnau de Vilanova determinà el futur del franciscanisme a la confederació catalano-aragonesa. Íntim de Jaume II d'Aragó i del seu germà Frederic III de Sicília, terciari franciscà i aferrissat defensor de la pobresa evangèlica, va escriure nombrosos opuscles escatològics en què prediu el naixement de l'Anticrist cap als anys 1368-1378. El seu joaquimisme, les seves diatribes antiscolàstiques i les seves crítiques contra el clergat secular van fer caure sobre seu la sospita de les autoritats eclesiàstiques.

No obstant això, molts deixebles seguiren el seu ensenyament. Al seu voltant, els notables barcelonins s'organitzaren en comunitats i posaren en pràctica la seva norma de vida. Mantenien un escriptori per a copiar i distribuir els seus llibres. Predicaven la conversió interior i s'animaven els uns als altres a viure les exigències de la pobresa. Pregaven i consideraven la seva persecució com un signe precursor de la fi del món. Alguns van entrar al terç orde de sant Francesc o van vestir un hàbit distint. Aquests beguins, d'estatus ambigu i indefinible, mig clergues, mig seculars, van despertar ràpidament la sospita de la jerarquia, que intentà d'eradicar l'arnaldisme sota el pontificat de Joan XXII.

Però la influència d'Arnau de Vilanova i la seva doctrina es va exercir sobre Frederic III, el qual el va convertir en el seu mentor per a executar un ampli programa de reformes de la societat siciliana. Protector dels supervivents espirituals de les persecucions de Joan XXII, el rei de Trinàcria treballa per la renovació religiosa de Sicília en un context mil·lenarista. Proclama un codi legislatiu compilat per Arnau que imposa els requisits d'una pobresa estricta a tot el seu regne.

L'equitat i la justícia, sobretot pel que fa als pobres, devenen els valors suprems de l'Estat. Les actituds espirituals determinen la vocació d'alguns membres de la casa de Mallorca, que rebutgen els honors i les riqueses d'una manera trencadora. S'adhereixen al franciscanisme espiritual. Defensen el culte a la pobresa i la creença en la imminència de l'arribada de la tercera edat, en què només sobreviuran els deixebles més fidels de sant Francesc. El casal de Barcelona, en les tres branques d'Aragó, Mallorca i Sicília, es fa ressò d'aquesta tendència ideològica. Alguns dels seus membres fins i tot estableixen utopies illenques als seus dominis, on reprodueixen el programa evangèlic tan estimat dels fraticels, que hi troben refugi mentre la persecució s'endureix.

Arnau de Vilanova escrigué en llatí un comentari sobre l'Apocalipsi amb la intenció de donar una interpretació afí a la doctrina dels franciscans espirituals. Va desenvolupar una teoria de les "edats de l'Església", en què es va distingir dels seus predecessors per l'atenció que va prestar, d'una banda, a la imminent vinguda d'un papa angelical que duria a terme la reforma de l'Església, i d'una altra, a l'Anticrist, del qual assegurava que ja havia nascut i que es manifestaria entorn dels anys 1376/78. La humanitat només tenia

dos segles de vida al davant. Va atacar fermament les investigacions dels tomistes i va fer costat als opositors a l'aristotelisme, sempre fidel a una formació influïda per l'agustinisme platònic. En la línia de mestres com Bonaventura, Bacon, Kilwardby, Olieu, etc., Arnau de Vilanova es va oposar a la revolució intel·lectual deguda a la recepció de l'aristotelisme averroista…"

***

Arribats a **Cefalù**, als peus d'un imponent penyal que serveix de muralla natural, ens acostem al **Duomo**, una catedral gegantina construïda per Roger II, el normand. El seu absis reuneix un dels complexos de mosaics bizantins més espectaculars de Sicília, presidits pel Pantocràtor del Crist evangelitzador característic de l'art bizantí, acompanyat de la Mare de Déu amb arcàngels i apòstols, profetes i sants. Unes noces ens impedeixen d'acostar-nos-hi gaire, però les explicacions de la guia, la Tea, ens permeten de gaudir-ne i resseguir les figures al detall.

Abans d'arribar a Palerm, ens desviem una mica de la ruta i visitem el **castell de Caccamo**, un dels més grans i ben conservats de Sicília. Construït sobre un penya-segat escarpat, a 521 metres sobre el nivell del mar, durant el segle XII, gaudeix d'unes estratègiques vistes de la vall del riu San Leonardo. La seva sala més notable és la Sala della Congiura, també coneguda com la Sala de la Conspiració: l'any 1160 alguns barons normands s'hi van reunir per conspirar contra Guillem I de Sicília, però la rebel·lió va fracassar.

Al segle XIII i XIV era de la gran família dels Chiaromonte, fins que Martí el Jove va decapitar-ne el cap i va donar el castell a la família catalana dels Prades, arribats el 1392 a l'illa. També van tenir relació amb el castell els Montcada i els Cabrera, fins que va acabar en mans de la família De Spuches, que el van vendre a la Regió de Sicília el 1963.

Sobre les famílies catalanes, cal aturar-s'hi un moment per saber quan van arribar a Sicília i com s'hi van Establir i consolidar.

Una expedició guerrera com la dels catalans a Sicília posava en moviment un bon nombre de persones, des dels nobles i cavallers que acompanyaven el rei en l'empresa, fins als simples soldats d'extracció més humil, sense oblidar els almogàvers. Al final de la conquesta, alguns tornaven a la terra d'origen. Però d'altres es quedaven al nou espai conquerit, s'hi establien i fundaven noves branques familiars que amb el temps es considerarien naturals d'aquella que havia estat, per a ells, una nova terra.

Des del punt de vista polític, una expedició de conquesta no constituïa un fet esporàdic i sense conseqüències. Al contrari, se'n seguia la implantació, a la terra conquistada, d'unes formes de govern i d'un sistema de vida semblants als de la metròpoli dels conqueridors. Això vol dir que els reis hi portaven un nucli de personal administratiu, en el nostre cas català, valencià i aragonès, que s'unia al personal autòcton de les illes per tal d'organitzar-ne el govern. És clar que els oficials podien tornar quan s'acabava el temps de servei, però molts d'ells van acabar adquirint poders i possessions, lligams familiars, i ja no es van moure del lloc on s'havien establert. En un altre angle, caldria contemplar la vida religiosa: els nomenaments de bisbes i altres clergues catalans en les principals diòcesis i l'expansió dels ordes religiosos amb la fundació de convents i la difusió d'algunes devocions prou arrelades a la nostra terra.

Pel que fa concretament a Sicília, durant l'edat mitjana hi hagué dues grans ocasions per al trasllat de catalans a l'illa: l'expedició de Pere el Gran després de les Vespres Sicilianes (1282) i la de l'infant Martí, duc de Montblanc, el futur Martí I, l'any 1392. La història ha conservat molts noms dels components d'aquests grups, especialment si eren de famílies nobles o de cavallers.

Entre els participants en l'expedició de Pere el Gran (1282), hi ha noms com:
· Berenguer d'Anglesola
· Ramon de Cardona
· Gilabert i Bernat de Centelles
· Els possibles germans Guillem, Guerau i Alemany de Cervelló
· Galceran de Cruïlles
· Ramon Marquet
· Guillem Ramon de Montcada i de Pinós, fill del senyor d'Aitona i germà de la que fou després la reina Elisenda, que fundà a Sicília una de les més grans famílies nobles d'origen català
· Berenguer Orioles, cap d'una altra família que també s'ha perpetuat fins al nostre segle
· Hug de Santapau i el seu fill Ponç deixaren igualment una llarga descendència
· Simó de Vallgornera i els seus fills Jaume i Francesc…
· Berenguer Despuig, de Tortosa (origen dels De Spuche o De Spuches)

I entre els principals personatges que, l'any 1392, van anar a Sicília amb l'armada de l'almirall Bernat de Cabrera hi ha:
· Ramon de Perellós, vescomte de Roda
· Guerau de Queralt
· Bernat de Pinós
· Berenguer de Vilaragut
· Guillem Ramon de Montcada, comte d'Agosta
· Roger de Montcada
· Ramon de Bages
· Ferrer d'Abella
· Guerau de Cervelló
· Pere de Fenollet, vescomte d'Illa
· Pere i Jaume, fills del comte de Prades
· Antoni i Pere de Montcada, germans del comte d'Agosta, i els fills d'aquest, Mateu i Joan
· Bartomeu d'Aragó
· Ot de Montcada
· Berenguer de Cruïlles
· Hug de Santapau

Però no van ser precisament tots aquests els primers catalans que hi arribaren. Des del segle XII hi havia catalans que havien trobat el camí de Sicília. Molts mercaders i negociants passaven mesos a l'illa i se'n tornaven. D'altres, com ara artesans diversos, mariners, etc., s'hi establiren i començaren a formar colònies, com la de Messina, ben arrelada ja al segle XIII. Fou en aquella ciutat on hi hagué la primera llotja dels catalans, abans dels famosos consolats de mar.

Tot i que el feudalisme ja havia estat introduït pels normands a Sicília, la monarquia catalano-aragonesa va implantar l'estat feudal recolzat en el baronatge o baronies. L'obtenció d'un patrimoni feudal permetia als nobles catalans, aragonesos i valencians l'adscripció a la classe aristocràtica al nivell dels antics barons sicilians. La política matrimonial entre les grans famílies, unint persones i patrimonis de diversos orígens,

contribuïa a l'engrandiment d'algunes cases i, altres vegades, a la creació d'una complexitat d'interessos que desembocava en lluites i bandositats més o menys cruents. L'ambició i l'afany de poder foren la causa que fins i tot la mateixa institució monàrquica estigués a mercè d'aquells interessos particulars.

Durant el regnat de Frederic II, el fill de Pere el Gran, la noblesa d'origen catalano-aragonès havia anat consolidant el seu poder, formava part de la classe dirigent i la seva influència en la política fou, en moltes ocasions, decisiva. Era inevitable l'enfrontament amb els barons de llinatge sicilià, els anomenats llatins. A poc a poc s'havia anat desvetllant entre ells un cert nacionalisme que els posava contra el partit dels catalans; l'arrel caldria cercar-la en l'esperit que, l'any 1282, oposà els sicilians als angevins francesos. Les faccions s'alternaven en el poder. Quan un partit dominava, els seus contraris eren perseguits, molts d'ells exiliats, i els béns dels considerats rebels passaven a augmentar el patrimoni dels dominadors.

Per tenir una lleugera idea de l'evolució demogràfica dels catalans a Sicília, només cal fixar-nos en unes poques dades. No podem saber amb certesa el nombre de famílies establertes després de l'arribada de Pere el Gran. Vers l'any 1330, en ple regnat de Frederic II de Sicília, una de cada set famílies de cavallers era d'origen català o aragonès. Al cap d'un segle, una de cada cinc era d'origen ibèric; ja no es pot dir solament de la Corona d'Aragó, perquè havien aparegut també molts súbdits de la de Castella. En la mateixa proporció, una de cada cinc, restaven les famílies dels primers immigrats després de les Vespres. Durant la primera meitat del segle XIV hi havia unes 426 famílies feudals. Després dels anys crítics de les guerres i de la pesta, i comptant amb l'absorció de les menys poderoses per part de les més grans, quedaren reduïdes a 250, sempre de la noblesa. La immigració del 1392 i anys següents, malgrat les guerres també successives, fou la causa d'haver-se elevat el nombre fins a 420 famílies, a mitjan segle XV. Naturalment tot això fa referència a les classes altes. Fins ara ens és impossible conèixer la incidència demogràfica pel que fa a les de nivells inferiors.

L'església dels catalans de Messina.

Escut i inscripció catalans a l'exterior de l'església de Messina.

La bandera de la confraria de l'església dels catalans de Messina.

Els gegants de Messina.

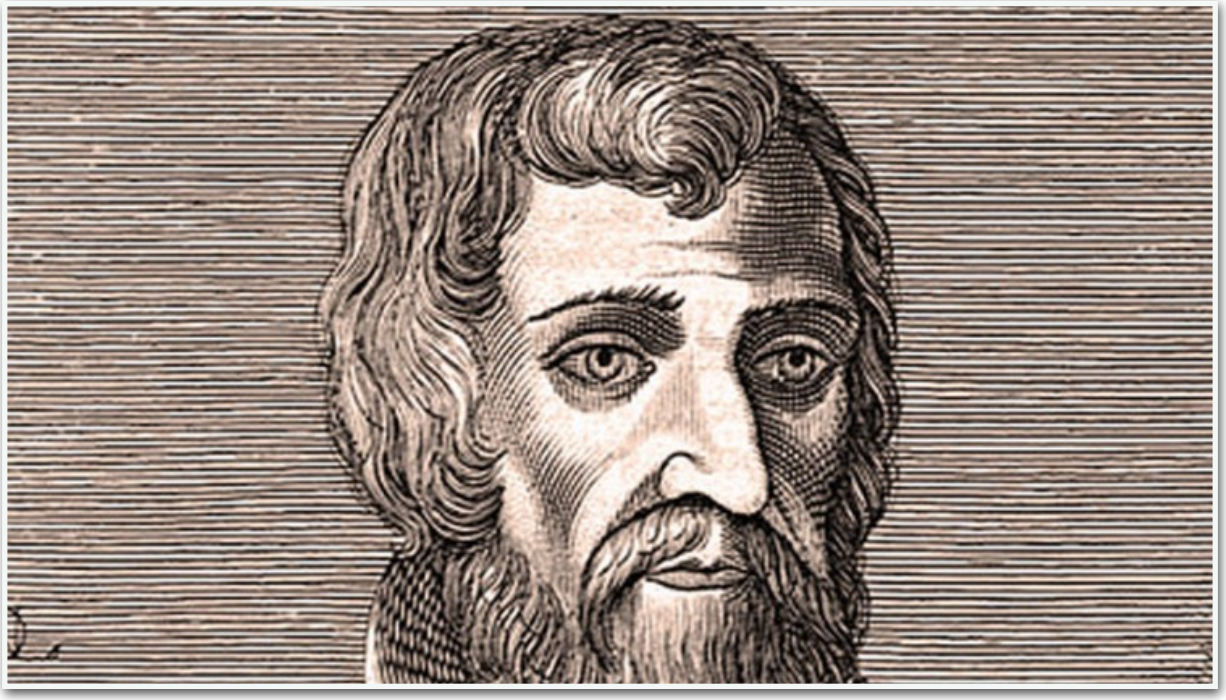

Arnau de Vilanova.

Carrer de Montalbano Elicona.

Carrer de Montalbano Elicona.

Tomba d'Arnau de Vilanova al castell de Montalbano Elicona.

Església de Cefalù.

Castell de Caccamo.

Dia 5: Palerm i Salemi

Comencem la jornada a la capital de Sicília visitant la **Capella Palatina**, dedicada a sant Pere, situada a l'interior del Palazzo dei Normanni (l'actual parlament sicilià). D'estil bizantí, és enriquida amb mosaics meravellosos que donen com a resultat una obra mestra i una de les joies medievals més ben conservades del món. Podem comprovar que, enmig dels mosaics, els únics escuts presents –ací i allà– són els dels quatre pals i els del Regne de Sicília.

Després de tocar el cel amb els mosaics de la Capella Palatina, toquem de peus a terra a **Salemi**, un poble de l'interior anant cap a Tràpena amb moltes històries al darrere. La primera que cal explicar, una vegada arribats a la plaça d'Alicia, és la del terratrèmol del gener del 1968 que va assolar la vall, tal com testimonia la basílica enderrocada i no reconstruïda al centre del poble. Dedicada a sant Nicolau de Bari, es va començar a construir el 1615, probablement sobre un temple pagà després transformat en mesquita. Però, arran de l'esfondrament quasi total del 1968, en comptes de reconstruir-la el municipi va encarregar a l'arquitecte Alvaro Siza, durant els anys 1990, que hi fes una intervenció peculiar i singular: que hi deixés les parts que van quedar dretes, l'absis, com a fons escènic de la plaça per recordar permanentment el terratrèmol i com a símbol del renaixement del poble. L'antic espai sagrat, ara obert, passava a ser un lloc de trobada, sobretot dels joves, i un teló de fons ben original per moments com ara.

Al darrere ens queda el castell d'origen normand, una gran mola de pedra per on diuen que van passar fins a quatre reis, dos dels quals nostrats: Pere el Gran (25 d'octubre de 1282), el rei Martí i la reina Maria (2 d'abril de 1392) i, ja més cap aquí, Ferran IV (22 d'abril de 1810) i el futur rei Humbert II (29 de març de 1943).

A la dreta tenim el carrer de Garibaldi, un personatge en majúscules de la història de la unificació italiana i que té una vinculació molt estreta i particular amb aquest poble, com ho demostren una placa als porxos de l'ajuntament, una altra placa al Palazzo Torralta que queda al carrer de sota i una altra dins els murs del castell, a més de la bandera tricolor de la torre. **Giuseppe Garibaldi**, nascut a Niça (llavors part del Regne de Sardenya) el 1807, va ser el militar i polític més peculiar del seu temps: la seva notorietat es deu al seu paper protagonista en les activitats militars vinculades al procés del rissorgimento, que finalment va resultar en la unificació política d'Itàlia durant el segon i tercer quart del segle XIX. Fins aleshores, Itàlia era dividida en uns quants estats, regnes i territoris, com el de Savoia al nord, els Estats Pontificis al centre i el Regne de Sicília al sud.

Abans d'implicar-se en el procés d'unificació, amb el suport dels Savoia, Garibaldi va participar en la guerra entre l'imperi rus i el turc per la mar Negra, on va ser capturat per corsaris otomans i va estar a punt de ser afusellat. Tornat a Niça, com a membre d'un moviment que es deia Jove Itàlia es va implicar en una insurrecció del Piemont que li va costar una condemna a mort. Però va poder fugir a temps i es va embarcar a Marsella cap a Sud-amèrica amb un pseudònim: Joseph Borrel (es veu que era un revolucionari, no com l'actual).

Arribat al sud del Brasil, home d'acció com era no es va poder estar de lluitar contra el rei Pere I del Brasil en la revolució de la República Riograndense. I després va passar a l'Uruguai, on va participar primer en la guerra contra el govern argentí i després en la civil entre el partit Colorado i el Nacional, al capdavant de l'anomenada legió italiana.

Amb tot aquest currículum a l'esquena, el 1948 va tornar a Europa i va participar a les ordres de l'exèrcit del Regne de Savoia en nombroses batalles a favor de la independència dels regnes i territoris italians ocupats per Àustria i França, i es va convertir en un autèntic heroi. Un cop annexats els territoris del nord a la Casa de Savoia, l'objectiu següent va ser alliberar el Regne de les Dues Sicílies de la monarquia absoluta d'un Borbó, Francesc II de Nàpols. Al capdavant d'un cos de voluntaris, els anomenats Mil Camises Vermelles, Garibaldi es va embarcar a Gènova rumb a Sicília.

L'11 de maig desembarcava a les platges de Marsala, a l'extrem oest de l'illa, i el seu primer objectiu va ser precisament el poblet on som. Per què va triar Salemi? D'una banda, perquè era el camí cap a Palerm. Però també perquè hi havia una lògia maçònica local potent i molts liberals favorables a Garibaldi i els Savoia: entre els personatges que el van acollir amb els braços oberts hi havia un tal Francesco Crispi i el batlle, anomenat Terranova, a més del baró Domenico Vilaragut.

El 14 de maig Garibaldi es va autoproclamar a Salemi "dictator de Sicília" en nom del rei Vittorio Emanuele II, va hissar al castell normand la bandera tricolor i va declarar el poble de Salemi la primera capital de la Itàlia unificada. Una capitalitat, val a dir, que va durar 24 hores. Però l'avanç de Garibaldi per Sicília i després pel Regne de Nàpols ja era imparable i va obligar el rei de les Dues Sicílies a refugiar-se durant un any al municipi de Gaeta, al nord de Nàpols, i després a exiliar-se.

Tots aquestes fets de Garibaldi a Salemi són recordats amb plaques a l'entrada de l'ajuntament, a la façana del Palazzo Torralta (on va dormir el 13 de maig) i al castell, on encara oneja la tricolor.

I també, és clar, amb el carrer Garibaldi, que just a l'altura de mitja plaça es transforma en el carrer Vilaragut, que ens queda a l'esquerra.

I aquí comença una altra història, també fascinant: la d'un llinatge valencià, diuen que descendent de llunyans reis d'Hongria, que va oferir a la Corona d'Aragó una gran quantitat de personatges tan importants com singulars.

Els **Vilaragut**, provinents de Catalunya, són una important família que va arrelar amb força al Regne de València des de la conquesta mateix. Van ser senyors d'Olocau i d'Alaquàs, i molt potents a València ciutat, on van lliurar una guerra de poder i odi amb una altra família clau de l'època, els Centelles. A través de Berenguer de Vilaragut, la família va desembarcar a Sicília en la segona onada que he esmentat, el 1392. A l'illa van ser barons d'indrets com Palazzo Adriano, Prizzi i Salemi, a més de castellans de Castellammar, pretors de Palerm, proconservadors del regne, jurats i capitans de justícia. I Josep Sanç de Vilaragut va gaudir, com nosaltres ahir, de l'imponent conjunt de mosaics d'estil bizantí de la catedral de Cefalù, com a bisbe de la diòcesi el 1698.

Els Vilaragut, Villaragut, Vilaragudo, Villaraut i fins i tot Velleraul, com els podem trobar esmentats, van ser presents a Palerm amb una capella a l'església de Santa Maria dels Àngels; a Palazzo Adriano hi ha un carrer Villaragut, molt a prop de la plaça del cinema on es va rodar la pel·lícula *Cinema Paradiso* el 1988; a Prizzi (que segur que us sona també de *L'honor dels Prizzi*), seu d'una baronia fundada per Lluís Vilaragut, hi ha encara un palau Vilaragut i un sepulcre de la família a l'església; i a Salemi, on som ara, hi ha aquest carrer que desemboca al palau Vilaragut.

De tots els membres de l'extensa i ramificada família dels Vilaragut, el més destacat per aquestes latituds, lluny d'Olocau i de València, va ser sens dubte Jaume de Vilaragut i Vilanova (ca. 1403-1464), considerat el corsari més cèlebre de la història de la Corona d'Aragó.

El 1441, amb quatre galeres, va assetjar sense èxit la ciutat xipriota de Famagusta, aleshores una possessió genovesa. El 1444, sota comandament de l'Orde de l'Hospital, va participar en la captura del vaixell genovès *Doria*, que portava avituallaments per a l'exèrcit turc fondejat a Rodes. Durant el setge de Rodes, el 1444, va lluitar al costat de l'Orde de Sant Joan en la defensa de l'atac dels mamelucs. El 1446 va ser fet presoner dels turcs, que el van portar a Alexandria, però se'n va poder escapar amb uns mercaders catalans, presoners com ell, i va poder arribar a Rodes, on va trobar el seu sogre Joan Bonet, capità d'una galera. L'any següent era a València, on va poder explicar totes aquelles aventures a un amic seu, l'escriptor Joanot Martorell, l'autor del *Tirant lo Blanc*.

Per tot plegat, alguns especialistes del *Tirant*, com el medievalista Martí de Riquer i l'investigador romanès Constantin Marinescu, ja fa temps que van plantejar la hipòtesi que les peripècies per la Mediterrània de Jaume de Vilaragut podrien ser en gran part la font d'inspiració dels personatges del famós llibre del seu amic Joanot Martorell. Una hipòtesi ja quasi convertida en tesi gràcies a un llibre publicat el 2014 pel joveníssim investigador valencià Abel Soler: *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina*.

Soler conclou que Jaume de Vilaragut –i no altres opcions que s'havien esmentat al llarg dels anys– és el personatge principal en el qual es va inspirar Joanot Martorell per "posar rostre" al seu heroi, Tirant, en l'acció de la seva novel·la. Entre els motius esgrimits per Soler hi ha l'associació de la conquesta del castell dit la Rocca d'Iscla del corsari amb la conquesta de la "Roca Salada", que dóna nom al protagonista de la novel·la de Martorell. Pel que fa també al personatge principal, associa el nom de "Tirant" amb el caràcter superb i "tirànic" del personatge històric. I pel que fa a "lo Blanc", Soler suggereix que podria tenir relació amb el feu pairal i principal de Jaume de Vilaragut, la baronia d'" Albaida", "la Blanca". I encara més: Soler ens recorda que Vilaragut i Martorell van conviure a Nàpols a la dècada del 1450, la qual cosa pot haver ajudat a la transferència d'informació entre tots dos.

Una altra de les qüestions interessants del llibre de Soler és la identicació de persones reals de l'entorn social i urbà de Jaume de Vilaragut amb personatges de la novel·la de Joanot Martorell. El corsari tenia a València una criada anomenada casualment "Carmesina"; Joana de Centelles i Català, sogra de Jaume de Vilaragut, encaixa molt bé amb la Viuda Reposada; Francesca Galvany, filla de l'escuder de la casa de Vilaragut, podria correspondre a Plaerdemavida; i en Beatriu Català, dona del corsari, Abel Soler hi troba semblances amb la comtessa de Varòic del *Tirant*. Sembla força concloent, tot plegat.

Ja ho veieu: de vegades, quan viatgem, un simple nom de carrer ens pot evocar o portar a històries impensables i fascinants. I saltant en el temps i tornant als Vilaragut de Salemi (entre els quals hi havia el baró Domenico Vilaragut, un dels liberals que va acollir Garibaldi), sembla que el llinatge a Sicília es va acabar extingint el segle XIX. Però gràcies a la recerca incansable d'un bon amic meu d'Olocau, Ferran Zurriaga, obsessionat amb els Vilaragut, fa pocs anys va descobrir que l'Azienda Agricola Terre de Salemi, un petit celler de la zona, era dirigida per una tal Eleonora Villaragut, i que era la responsable de produir uns quants vins amb la marca de Villaragut. Si en trobeu una, ja sabeu per qui brindar!

La visita al poble es tanca amb el petit però impactant Museu de la Màfia, inaugurat en un antic convent al mateix carrer del palau dels Vilaragut. Dissenyat per Oliviero Toscani, durant el recorregut es retraten els diferents aspectes vinculats als elements d'aquesta organització: els assassinats , la relació de la màfia amb la religió, la intimidació, , el paper de la família, la política, la informació i la salut).

***

De tornada cap a Palerm podem recordar que la relació de catalans amb Sicília es pot allargar ben bé fins a mitjan segle XIX, quan un carlí nostrat va lluitar romànticament per la supervivència del Regne de les Dues Sicílies i en contra de la unificació italiana de Garibaldi i la Casa de Savoia… sense èxit.

Josep Borges i Granollers va néixer a Vernet (Noguera) el 28 de novembre de 1812 en el si d'una família catòlica i tradicionalista. Amb la mort de Ferran VII i l'esclat de la Primera Guerra Carlina, doncs, no és estrany que els homes de la família se sumessin fervorosament a les files dels partidaris dels drets dinàstics de Carles Maria Isidre de Borbó, en detriment d'Isabel II. Tant el pare com un germà d'en Josep hi van perdre la vida, però ell va poder passar a França amb l'armistici del 1840. El primer d'uns quants exilis, el va passar a Bourg-en-Bresse, per sobre de Lió, on va rebre durant un any un subsidi del govern francès i hi va acabar establint un taller d'enquadernació. Però el 1847, empès per les ganes de tornar a protagonitzar vel·leïtats bèl·liques, va decidir de participar com a general de brigada en la segona carlinada, l'anomenada guerra dels Matiners, a les ordres dels capitosts Benet Tristany, Ignasi Brujó i Ramon Cabrera. Gràcies a les seves nombroses accions militars, va acabar ascendint interinament a la comandància general del Principat. Però el conflicte tampoc va somriure al bàndol carlí i el 1849 va optar per tornar a exiliar-se a França. No per gaire temps: el 1855, en ple Bienni Progressista a la península, va encapçalar un altre aixecament carlí a Catalunya juntament amb Marcel·lí Gonfaus, Rafael Tristany i Josep Estartús. L'enèsim fracàs el va tornar a portar a França, aquesta vegada amb el grau de mariscal de camp.

Sense poder estar-se de guerrejar, el 1860 va decidir d'anar fins a Roma amb la intenció de posar-se a les ordres de l'exèrcit dels Estats Pontificis, amenaçats pel creixent expansionisme de la Casa de Savoia. Al Vaticà va rebre carabasses, però de seguida li va sortir un pretendent: contactat a França per agents del general Tommaso Clary, Borges va acceptar de bon grat la invitació de servir un altre rei de la Casa de Borbó, Francesc II de les Dues Sicílies, que havia vist com Garibaldi i els seus revolucionaris el destronaven de Nàpols i Sicília. En un clima d'insurreccions armades i accions de guerrilla al sud de la península Itàlica, impulsades pels borbònics i el clergat reaccionari contra les noves autoritats italianes, l'estiu del 1861 Borges salpava de Marsella amb divuit oficials carlistes més, entre els quals hi havia Francesc Forns de Talarn, Pasqual Marginet Barges de Cabanes, Caietà Cambra de Xàtiva, Magí Novella de Santa Coloma de Queralt, Miquel Queralt Pavía de València, Joan Ortiz Vilasana de Tortosa, Jaume Llaudet Tugues de Ponts, Agustí Capdevila de Torres de Segre i Agustí Lafont Soler de Viella.

Després de passar per Malta i intentar de desembarcar a Sicília, la partida de Borges va saltar a terra a les costes de Calàbria, on es va unir als escamots de resistència borbònics de la zona, incloent-hi grups de bandolers com el de Carmine Donatelli, àlies Crocco, per a mirar de generar un moviment contrarevolucionari al Mezzogiorno. Les desavinences entre cabdills, juntament amb operacions desencertades d'algunes d'aquelles tropes irregulars, van impedir l'aixecament popular que cercava aquella campanya i Borges i els seus homes, després de recórrer centenars de quilòmetres a peu i a cavall pels Apenins,

van mirar de cercar refugi als territoris pontificis. Però les tropes i la guàrdia nacionals els encalçaven i van ser capturats, el 8 de desembre de 1861, a pocs quilòmetres de la frontera. Els supervivents del combat aferrissat a la granja de Mastroddi, amb Borges al capdavant, van ser conduïts poc després al municipi veí de Tagliacozzo, on van ser afusellats aquell mateix dia: "Perquè serveixi d'exemple als enemics del govern del rei de Savoia i de la resurrecció de la pàtria."

L'execució fulminant de Josep Borges i els seus homes en mans de les forces del govern de Víctor Manuel II va generar una onada de protestes a Europa i personalitats com l'escriptor i poeta Victor Hugo van denunciar públicament els mètodes expeditius de la Casa de Savoia contra un dels herois de la insurrecció del Mezzogiorno. En la lluita contra la unificació italiana del 1860 i 1861 a l'antic Regne de les Dues Sicílies, l'epopeia del general Borges el va acabar convertint, per mèrits propis, en un dels símbols de la revolta en favor de la restitució de Francesc II. A més de llibres (amb diari personal inclòs), còmics, films i obres de teatre on apareix referenciat, el dirigent carlí de la Noguera és el gran protagonista del Museo del Brigantaggio de Sante Marie. I a Tagliacozzo, just al lloc on fou afusellat, s'aixeca un bust seu que cada 8 de desembre és honorat pels nostàlgics de l'antic regne borbònic. I al petit mas de Mastroddi una placa erigida diu: "En aquesta remota cabana, el 8 de desembre de 1861, es va esvair la il·lusió del general José Borges i els seus companys de retornar el Regne de les Dues Sicílies a Francesc II. Capturats per soldats italians i guàrdies nacionals de Sante Marie sota el comandament d'Enrico Franchini, foren afusellats aquell mateix dia a Tagliacozzo. Que reposin en pau."

El periodista i historiador navarrès **Manuel Martorell Pérez** ha publicat la primavera del 2022 el llibre més complet del personatge ressenyat en aquest article: *José Borges. El carlista catalán que murió por la independencia del sur de Italia*, A més del periple vital, hi inclou el diari que va escriure el mateix Borges en la campanya italiana.

***

Arribats a Palerm, encara tenim temps de visitar a l'antic barri marítim de la Kalsa l'**església de Santa Maria degli Angeli**, construïda a instàncies dels Frares Observants Reformats de Sant Francesc, a les darreres dècades del segle XV, per crear un punt de suport per als pelegrins estrangers i per als frares franciscans. Hi ha una Capella de la Mare de Déu del Montserrat, on s'exhibeix el panell homònim d'Antonello de Crescenzio datat el 1528, i a l'absis (enderrocat per un terratrèmol i reformat) hi havia la capella dels Vilaragut, com ja hem esmentat.

Gairebé enganxat hi ha el **Palazzo Abatellis**, un exemple esplèndid d'arquitectura gòtico-catalana. Era la residència que Francesco Abatellis, al servei de Ferran el Catòlic, va fer construir per a la seva dona, la barcelonina Eleonora Soler, la "*dulcissima coniuge*" recordada en una làpida del portal. Sembla que a dins hi ha l'escut d'ella, amb un sol. L'estil del palau s'inspira en les millors cases de Barcelona, a la qual devia viatjar Abatellis per resoldre afers burocràtics o comerciar. El palau Abatellis va ser restaurat després dels bombardaments de la Segona Guerra Mundial com a Galeria Regional Siciliana per l'arquitecte Carlo Scarpa. Al bonic museu hi ha l'*Annunziata* pintada per Antonello de Messina i el bust d'Elionor d'Aragó esculpit en alabastre per Luciano Laurana.

També visitem el **palau Chiaromonte**, construït al principi del segle XIV i l'exemple més solemne i esplèndid de l'art chiaromonte: una singular barreja de formes islàmiques, normandes i gòtiques, amalgamades en un art que és exclusivament sicilià. Va ser construït seguint els cànons del palau residencial, responent a la necessitat d'expressar,

amb la seva forma massiva, el poder i la grandesa dels Chiaromonte alhora que, gràcies al seu pati interior, amb un pòrtic que anticipa el model renaixentista de la gran residència noble, s'erigeix com un dels primers exemples prestigiosos d'un palau noble italià. Posteriorment, amb la família caiguda en desgràcia i perseguida, fou reconvertit en la seu de la Inquisició. Inclou el quadre icònic sobre la Vucciria de Gattuso del 1974.

La Capella Palatina de Palerm.

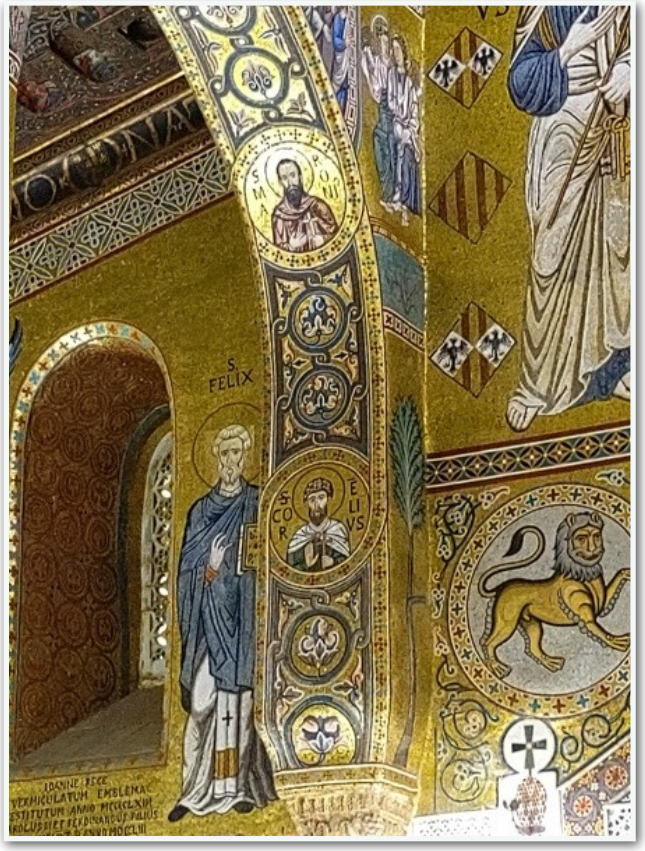

Detall de la capella.

Castell de Salemi, amb la bandera italiana al capdamunt.

Palau dels Vilaragut a Salemi.

Josep Borges.

La Vucciria segons Gattuso.

Dia 6: Palerm i Monreale

Al matí sortim en direcció a Monreale per visitar la **catedral de Santa Maria**, edificada per Guillem II de Sicília el 1172 a prop de Palerm i que va dotar munificament. En el trajecte, la Tea ens comenta els noms d'alguns bisbes nostrats de Sicília, com ara dos Borja, un Bellpuig… Els mosaics de l'interior de la catedral, de temàtica bíblica i hagiogràfica amb luxosos fons d'or, són extraordinaris i ens expliquen l'antic i el nou testament de manera molt gràfica i didàctica. Acabats el 1182, són obra de grans artistes grecs i bizantins, el dibuix dels quals es reconeix en la pintura mural de la sala capitular de Sixena, obra també àulica, que s'emmiralla en l'art extraordinari de Sicília. Així com a la Capella Palatina els escuts catalans i sicilians són ben presents, a Monreale n'hi ha com a mínim un del Regne de Sicília ben discret. El claustre adjacent també és digne de visitar, amb 228 capitells romànics, de marbre blanc, on la iconografia religiosa es combina amb temes de mitologia clàssica.

Seguidament tornem a Palerm per visitar l'**església de la Martorana**, al costat de la plaça de la Vergonya. Té un detall molt important: és la seu de la parròquia de San Nicolò dei Greci i pertany a l'eparquia o província de l'Església bizantina catòlica de Piana degli Albanesi. L'Església bizantina catòlica a Itàlia, o Església italo-grega o italo-bizantina o italo-albanesa, és una de les 14 esglésies *sui iuris* o particulars integrades a l'Església catòlica de Roma i presidides per l'exarca de Montserrat Manel Nin i Güell. És una Església oriental catòlica que conserva, doncs, les estructures, la disciplina, les tradicions i la litúrgia pròpies bizantines i ortodoxes, i utilitza com a llengua litúrgica el grec i com a llengües auxiliars l'italià i l'arbëreshë.

L'Església bizantina catòlica és present en tres circumscripcions italianes:

-l'eparquia o província de Lungro a Calàbria;
-l'abadia de Grottaferrata al Laci;
-i l'eparquia de Piana degli Albanesi a Sicília.

Piana degli Albanesi (fins el 1940, Piana dels Grecs) es va fundar a la fi del segle XV quan, arran de l'ocupació de la península Balcànica pels turcs o otomans, nombrosos grups d'albanesos cristians (provinents de les regions centromeridionals d'Albània i després de Morea) van cercar refugi a les costes veïnes de la Itàlia meridional, on es van establir en pobles rurals de l'interior. A Sicília n'hi ha menys d'una dotzena i Piana és el més nombrós i important. Allà hi ha la seu de l'eparquia, la catedral de San Demetrio Megalomartire. Però a Palerm hi ha la cocatedral de San Nicolò dei Greci alla Martorana, a la qual estan assignats els fidels italoalbanesos de ritu bizantí que hi resideixen, amb jurisdicció personal.

Sobre aquests albanesos, en vaig escriure això a *VilaWeb*:

"El 15 de juny de 1389 –seguint l'antic calendari julià–, el silenci habitual a l'anomenat camp de les Merles –a pocs quilòmetres de Pristina, la capital de Kossove– es va trencar amb el soroll de les armes. Dues grans hosts, la dels prínceps cristians serbis i bosnians, d'una banda, i la de l'imperi otomà, de l'altra, van topar en la coneguda i decisiva batalla de Kossove, que marcaria per sempre més la història dels Balcans i, indirectament, la de tot Europa. Perquè la victòria del soldà Murat –tot i perdre la vida al camp de batalla– va representar el començament del llarg domini otomà sobre la península Balcànica.

Com a garantia de vassallatge, des d'aleshores els soldans van exigir als senyors feudals balcànics l'enviament a la cort otomana d'un dels seus fills perquè s'hi eduquessin i assolissin, ben sovint, càrrecs importants dins l'administració o l'exèrcit. Aquest va ésser el cas de Gjergj Kastrioti (1405-1468), fill del senyor de Croia, a Albània, que es va convertir de ben jove a l'islam i va arribar a ésser general amb el sobrenom de Skandërbeg (és a dir, el bei Alexandre). Però el 1443, arran de la derrota turca amb els hongaresos a la batalla de Nis, Jordi Castriota –com és conegut en els textos medievals catalans– va trencar la seva lleialtat i va deslliurar Croia del jou otomà. L'any següent, havent recuperat la fe cristiana, va constituir la lliga de Lezhë amb la resta de senyors albanesos, amb la qual van aconseguir mantenir a ratlla les tropes del soldà fins al 1479.

En aquestes tres dècades llargues de lluita per la llibertat de les terres albaneses, el fet de tenir davant un enemic molt superior en nombre i armament va empènyer Jordi Castriota a cercar aliances a Occident. Descartada Venècia, amb la qual hi havia tensions, el cabdill albanès va optar per acostar-se a la Corona catalanoaragonesa, principal poder de la Mediterrània a l'època. Alfons el Magnànim, acabat d'instal·lar al Regne de Nàpols, veia de fet l'expansió otomana com una amenaça per als interessos comercials catalans i, en aquest sentit, ja havia signat feia poc (1444) una aliança amb el duc de Bòsnia (1444), Stefan Vukcic, que va acceptar ser-ne vassall en canvi de protecció. I poc després (1447), Sèrbia esdevenia protectorat català.

Per mitjà del tractat de Gaeta del 26 de març de 1451, Skandërbeg també va retre doncs vassallatge a Alfons, en canvi de suport per a lluitar contra els otomans. Lluís Nicolau d'Olwer, a l'*Expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, descriu els compromisos adquirits amb aquell pacte: 'L'albanès s'obliga que, tot seguit d'arribar-li l'ajut militar d'Anfós [el Magnànim], cedirà el castell de Croia amb les seves pertinences als oficials reials, reconeixerà la sobirania d'Anfós sobre totes les conquestes faedores; acabada la primera expedició, anirà personalment a retre-li homenatge; i si reïx, li pagarà cada any el tribut que pagava al gran turc. El rei s'obliga de trametre auxilis i de respectar els privilegis de Croia, dels cabdills albanesos i dels habitants en general «com havien fet els antics reis d'Albània».'

Complint la paraula, Alfons IV enviava aquell mateix any cap a Croia una primera expedició, formada per un centenar de catalans i capitanejada per Bernat Vaquer. Arribats al centre de la resistència balcànica contra els turcs al final del mes de maig, Pere Escuder hi va ésser nomenat castlà amb l'encàrrec de reparar i reconstruir les defenses de la ciutat. I el 25 d'abril de 1452 s'hi sumava, amb el títol de virrei d'Albània sota el braç, el noble rossellonès Ramon d'Ortafà, que havia acompanyat el Magnànim en les seves campanyes itàliques. Ortafà hi va exercir realment de governador reial i va rebre autorització, en conseqüència, tant per a encunyar moneda com per a signar decrets. Des del juny del 1454, també va ser designat virrei de Grècia i d'Esclavònia, a més de capità general de les forces armades catalanes als Balcans, que tot i ser reduïdes en nombre van participar activament en unes quantes campanyes al costat dels albanesos. Però la caiguda de Constantinoble en mans dels otomans (29 de maig de 1453), primer, i la mort d'Alfons V (27 de juny de 1458), després, van representar el principi de la fi de la influència catalana a Albània. Ferran I, nomenat rei de Nàpols, va mantenir inicialment l'ajuda als albanesos acordada pel seu pare, però cap al 1467 se'n va desentendre i va trencar l'aliança amb Skandërbeg, que va mirar de continuar la lluita, del tot desigual, pactant a última hora amb Venècia i el papat. El 1479, deu anys després de la seva mort, es considera que tot Albània ja s'havia reintegrat a l'imperi otomà.

Abans i després de la conquesta definitiva del país, val a dir, hi va haver un incessant degoteig d'albanesos –de professió cristiana– cap als regnes de Nàpols i de Sicília, acollits pels monarques catalanoaragonesos, i són de fet l'origen de les actuals comunitats arbëreshë que hi ha escampades pel sud de la península itàlica i alguns pobles de muntanya sicilians. Un fruit indirecte i encara ben present, doncs, d'aquella llunyana aliança segellada fa quasi sis segles entre Alfons el Magnànim i Skandërbeg, l'indiscutible heroi nacional dels albanesos que viuen a banda i banda de l'Adriàtic."

Per cert, un afegitó: Palazzo Adriano és un altre dels pobles amb comunitat albanesa a Sicília, establerta al final del segle XV gràcies al fet que el baró Joan de Villaragut els va donar refugi. A la sisena edició de la *Guida d'Italia riguardante la Sicilia* (1989), editada pel Touring Club Italiano, sobre la història de Palazzo Adriano es diu: "Il centro urbano attuale venne edificato nella seconda metà del sec. XV da una colonia di profughi greco-albanesi; nell'anno 1482 (n.d.r.: 31 agosto) Giovanni Villaraut, signore della terra di Prizzi ed enfiteuta del monastero di Fossanova per il casale e il castello di Palazzo Adriano, comunica i capitoli di fondazione a Giorgio Bonacasa rappresentante della colonia."

***

I d'una església a una altra: ara és el torn de **Santa Eulalia dei Catalani**, situada al cor de la Vucciria (que ja no batega, com a mercat, com abans). Abans d'arribar-hi passem prop del Palazzo Valguarnera-Gangi, un dels més impactants de Palerm i conegut sobretot perquè Visconti hi va rodar *Il Gattopardo* (1963). Doncs bé, el palau pertany a la família Valguarnera o Vallgornera, comptes d'Empúries. Al centre també hi ha el palau dels Moncada, davant l'església de San Domenico (on hi ha enterrat el jutge Giovanni Falcone). I la Tea ens recorda que als afores de Palerm hi ha un barri que es diu Cruillas, en un antic feu de la família Cruïlles, i també un petit municipi anomenat Orioles.

La construcció de l'actual església dedicada a santa Eulàlia –la seu des de fa alguns anys de l'Instituto Cervantes de Palerm– va començar el 1630 i la seva façana és una de les més característiques de la ciutat, adornada amb escuts de la nació catalana i bustos de reis catalans. Els marbres utilitzats, per a les decoracions i les columnes, van ser enviats directament des de Barcelona, amb costos considerables que deixen clara l'estimació a la terra d'origen i el grau de riquesa de la comunitat catalana palermitana. A l'interior hi ha un quadre de Miquel Barceló interessant, *Il Cristo della Vucciria*, i alguns elements que ens recorden el passat català, com un parell d'escuts de Barcelona –a la façana i al sostre central–, a més d'una placa a l'exterior que ens informa que el carrer de l'Argenteria actual es deia antigament "dei Catalani", per la presència d'una llotja des del 1535 que no es va acabar per la construcció de l'església de Santa Eulàlia. Val a dir que al centre històric, per sobre de la Via Roma, encara queda un "vicolo Catalano", totalment marginal. A la Vucciria, gairebé totes les comunitats de mercaders hi tenien església: a més dels catalans, n'hi ha de genovesos, napolitans, pisans, venecians…

L'última visita és a la **catedral de Palerm**. Construïda l'any 1170, sota les ordres de l'arquebisbe Gualtiero Offamilio, sobre els ciments de l'antiga mesquita i posterior església normanda cristiana, va representar, en aquells temps, el símbol del poder religiós a la ciutat. El pòrtic, considerat una gran obra mestra de l'art sicilià, emfatitza fortament les característiques estilístiques de l'arquitectura catalana en el gòtic florit. A la fastuosa portalada hi ha l'escut del Regne de Sicília i al pòrtic una placa ens enumera la llista dels reis de Sicília (inclosos els del període català). Però és a l'interior on hi ha l'atracció principal, amb els sarcòfags magnífics dels reis normands i de la Casa de Suàbia, inclosa

el de **Constança d'Aragó**, de qui es commemoren els 800 anys de la mort el 23 de juny de 2022.

Ja a punt de deixar Sicília, potser cal plantejar-se, com fa la nostra guia, la Tea, si el domini catalanoaragonès de fa set segles, més profund que no sembla a simple vista, va deixar també **relíquies lingüístiques** en els parlars sicilians. La qüestió no ha estat investigada, de fet, fins a èpoques recents.

El sicilià o *sicilianu* és una llengua romànica parlada a l'illa de Sicília i, segons molts autors, també al sud de la península Itàlica. Hi ha qui els engloba tots junts i qui els separa. En tot cas, tots formen part del grup de parlars italoromànics sorgits del llatí. En el cas del sicilià, amb les influències de substrats i adstrats grecs, àrabs… i catalans, també.

La investidura de Pere el Gran com a sobirà de Sicília també va tenir conseqüències lingüístiques, perquè va conferir als catalans responsabilitats militars i de govern a l'illa. A les cancelleries catalanoaragoneses dels segles XIV i XV es pot comprovar l'ús del sicilià en la documentació, juntament amb el llatí, i també més esporàdicament del català i en menys mesura del castellà, amb moltes influències catalanes. En aquests dos últims casos, els usos es donen sobretot en comunicacions entre funcionaris d'origen ibèric o en la correspondència amb Catalunya.

Tot i els usos distintius de català i sicilià, progressivament hi va haver un bilingüisme parcial o passiu en les posicions o capes més altes de l'administració, que segurament va ser l'origen d'un important nombre d'interferències lingüístiques (catalanismes) i, alhora, de la progressiva sicilianització del component o contingent català a l'illa, format per mercaders, nobles, dignataris eclesiàstics, buròcrates i soldats.

És molt complicat individualitzar els catalanismes en el sicilià per la trajectòria de les dues llengües, sovint minoritzades; per la distància en el temps respecte dels contactes; per la influència de moltes altres llengües, i per l'interès que s'hi ha dedicat, molt escàs. De fet, el primer treball específic amb cara i ulls sobre la qüestió, "*Prima ricognizione dei catalanismi nel siciliano*" (Primer reconeixement dels catalanismes en el sicilià), del filòleg palermità Alberto Varvaro, no es va publicar fins al 1974.

Tot i que, pel que he dit, el predomini de les aportacions es troba en el camp juridicoadministratiu i marítim, la presència de catalanismes o de paraules que es poden suposar d'origen català, és destacable també en sectors que toquen aspectes ben diversos de la societat siciliana:

Paraules del camp **juridicoadministratiu** (per la presència de molts nobles catalans i aragonesos, que van introduir al sicilià conceptes de la llengua administrativa): *algoziru* < algotzir, *mpàra* i *mparàri* < empara i emparar, *atorgàri* < atorgar
Paraules del camp de la **navegació** (com en el cas de Sardenya, el contacte amb els mercaders catalans a causa del constant comerç marítim i l'establiment de consolats catalans a les principals poblacions costaneres insulars va ajudar també a introduir paraules catalanes al sicilià): *rimèru* < remer, *palumèra* < cat. ant. palomera
Paraules relatives a **peces de vestir i complements de roba**: *buggiácca* < butxaca, *muccaturi* < mocador, *rànda* o *ranna* < cat. randa
Paraules lligades a la **gastronomia**: *capunàta* < caponada, *buttaf(f)àrri* (també amb el significat obscè de 'penis i collons') < botifarra
Paraules **comunes**: *disfízziu* < desfici, *sbárdu* < esbart

Paraules referents a la **casa i l'àmbit domèstic**: *scalfaméntu* < escalfament, *scarfatùri*, *scalfa(t)tùri* < escalfador, *finistràli* < finestral
I tot un seguit de verbs com: *'nzirtàri* < encertar, *abbuccari* < abocar, *accabbari* < acabar, *accubbári* < acubar, *addunárisi* < adonar-se, *affruntari(si)* < afrontar(-se), *arrunzári* < arronsar, *arrusciari* < arruixar, *atturrári* < torrar(-se), *disfizziàri(si)* < desficiar, *sgarrari* < esguerrar, *ricapitari/ricapitàri(si)* < recaptar
També hi ha alguns **adverbis** com *darreri* < darrere
I **mots** comuns com *distrali* < destral, *giannettu* < genet, *luéri* < lloguer, *palataru* < paladar, *pinzeddu* < pinzell, *taccia* < taxa, *travagghiu* < treball, *fexugu* < feixuc

En treballs posteriors, com el de Gemma Cots Tallada (2013), encara s'hi poden afegir *mèusa* < melsa (l'entrepà de mèusa és la cosa més típica de Palerm, segons la Tea), *badagliari* < badallar, *casseto* < calaix, *frazzata* < flassada…

Com podem veure, les influències són bàsicament lèxiques i han estat complicades de delimitar pels especialistes. Si n'hi ha de morfosintàctiques, ara com ara és una tasca impossible de documentar.

Nni viremu, Sicilia!

Claustre de Monreale.

Catedral de Monreale.

Església de la Martorana de Palerm.

Interior de l'església de Santa Eulàlia dels Catalans a Palerm.

Un carreró al centre de Palerm.

Palau de Moncada de Palerm.

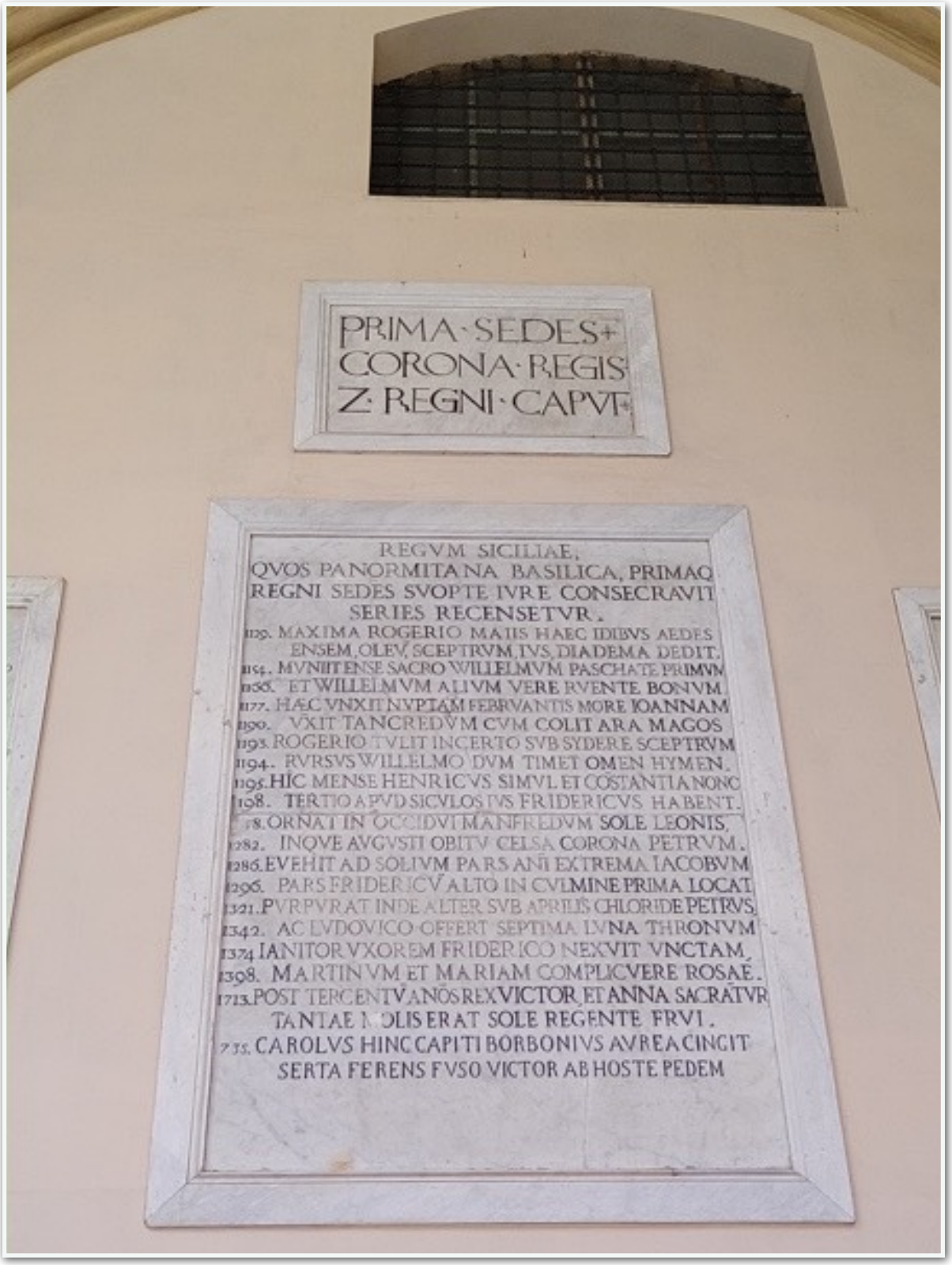

Placa amb la llista de reis de Sicília a l'entrada de la catedral de Palerm.

Tomba de Constança d'Aragó, probablement la catalana més poderosa de tots els temps, morta ara fa just 800 anys.